प्रथम वर्ष बी.ए.एम.एस.अभ्यासक्रमाची
विषयवार व सत्रवार विभागणी

प्रथम वर्ष बी.ए.एम.एस.अभ्यासक्रमाची विषयवार व सत्रवार विभागणी

अष्टांग हृदयम्
(सुत्रस्थानम्)

प्रथम सत्र -	सुत्रस्थान	-	१ ते ५ अध्याय
द्वितिय सत्र -	सुत्रस्थान	-	६ ते १५ अध्याय
तृतीय सत्र -	सुत्रस्थान	-	१६ ते ३० अध्याय

आयुर्वेद इतिहास

प्रथम सत्र

१. प्राग्वैदिकः प्रागैतिहासिकश्च कालः |

२. वैदिककालस्य निर्धारणम्, आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वमअनादित्वं च | वैदिककाले आयुर्वेदस्य स्थितिः| वेदेष्वायुर्वेदः, तस्योपवेदत्वम् |

३. उपनिषत्स्वायुर्वेदः | पुराणेष्वायुर्वेदः व्याकरणे काव्यसाहित्येचायुर्वेदः कौटिल्यीयार्थशास्त्रे आयुर्वेदः | द्रमण बौध्द साहित्ययो आयुर्वेदः |

४. आयुर्वेदावतरणम् | आयुर्वेदस्य आत्रेय, धन्वन्तर्यादि परम्परा द्य वेदकालीनांः आचार्याः -ब्रम्हाः, दक्षप्रजापतिः, अश्विनिकुमारौ, इन्द्रः, भास्करः, वरुणःप्रभृत्यः | समुद्रमंथनम् | अमृतोत्पतिः | धन्वन्तरिप्रादुर्भावः |

द्वितिय सत्र

५. भ्रमण वाड्.मये आयुर्वेदस्य परम्परा | आयुर्वेदस्य साहित्यनिर्माणे जैना चार्याणामवदानम् |

६. संहिताकासः, तस्यनिर्धारणम् | संहिताकाले आयुर्वेदस्य स्थितिः | आत्रेय धन्वतरी-संप्रदायौ उभययौ परम्परा | भारद्वाजः, पुनर्वसु आत्रेयः, दिवोदासः, धन्वन्तरिः, कश्यपः, हिरण्याक्ष, भार्ग्यः बाल्हीक, वायोर्विदः, कृष्णात्रेयः, कृष्णभारद्वाज प्रभृति ऋषयः |

७. संहिता प्रवर्तका आचार्यः - अग्निवेशः भेलः जतुकर्णः, पाराशरः हारीत क्षारपाणिः, सुश्रुतः, करवीर्यः, औरभ्रः, औषधेनवः, पौष्कलावतः गोपुरक्षितः, जीवकः निमिः विदेहः प्रभृत्यः |

८. प्रतिसंस्कतरि आचार्य - चरक दृढ, बलः नागार्जुनप्रभृतयः |

९. आयुर्वेस्य संग्रहकालः - तस्य निर्धारणम् | संहिताग्रंथानां टीकाकाराणां-जेज्जटः - चक्रपाणिडल्हन गंगाधरवराहमिहिरः भट्टारहरिश्चन्द्रारुणद दीनामन्य-टीकाकाराणां च परिचयःकालः, विशिष्टघटनाक्रमाश्च |

१०.रसशास्त्रस्योद्भवकालः विकासक्रमश्च, रसशास्त्रस्य, महत्वम्, वैशिष्टयं व्यापकत्वम् च रसतंत्रप्रवर्तकानामाचार्याणां परिचयः कालश्च |

११.वृक्षविज्ञानम् पशुचिकीत्साविज्ञानं, चअनयोःद्वयोः विज्ञानयोः प्रवर्तकाः नकुलः अश्वघोषः, पालकाप्य, प्रभृतयः आचार्यः |

१२.अर्वाचीनकालः कालावधिः, कालस्यास्य ग्रंथकतरिः, गणनाथसेनयामिनी भूषणयादवजी त्रिकमजी आचार्य प्रभृतयः |

तृतीय सत्र

१३.आयुर्वेदस्य सार्वभौमत्वम् | सुमेर-बाबुल, असुर-मिश्र-चीनं-फारस-अरब-कम्बुजादि दक्षिण पूर्व -देशेषवायुर्वेदस्य प्रसारः |

१४.एलोपैथीजनकस्य हिपोक्रेटसस्योपरि आयुर्वेदस्य प्रभावः, यवैनैः भारतीयविषयाणामुपादा नम् , भारतीयविदुषां ग्रीसगमनम् अलेक्जेण्डर द्वारा भारतालोकप्रसारः, ग्रीसभारतयोः पुराकालात् सम्बन्ध, ग्रीसदेशे शस्त्रवैद्यकस्यप्रसारः

१५.भारतलोकप्रसारसम्बन्धि अशोकस्य शिलालेखाः |

१६.बृहत्त्रयी-लघुभयोरेतिहासिकमनुशीलनम् |

१७.स्वातन्त्रोत्तरकाले आयूर्वेदस्य विकाससमन्धीगतिविधयः - शिक्षा परम्परायः विभिन्नसमितीनां गठनं सुझावाश्च | आयुर्वेदानुसन्धानसम्बन्धीगतिविधयः, विषयानुसार, ग्रंथलेखनप्रवृतयः विभिन्नविषयानवलम्ब्य लिखिताः ग्रंथा, वैद्यानां संगठनात्मकाः गतिविधयः |

१८.आयुर्वेदियपत्रपत्रिकाणां प्रकाशनाप्रवृत्तिः, इतिवृतं विकासश्च |

१९.विश्वस्वास्थ्यसंगठनम्

पदार्थ विज्ञान

प्रथम सत्र

प्रथमप्रश्नपत्र

१. दार्शनिक पृष्ठीभूमिः पदार्थ विज्ञानं च -

दर्शन शब्दास्यार्थः तस्य व्यापकता च, दर्शनस्य उद्भूतिः, दर्शनानां संख्या, श्रेणिविभजनम् षड्दर्शनानि, अन्यभारतीयदर्शनानां सिध्दान्तानां परिचयः, आयुर्वेदोपरिदर्शनानां प्रभावः, आयुर्वेदेन सम्बन्धितानि दर्शनानि, आयुर्वेदिय स्वतंत्र मौलिकदर्शनम् आयुर्वेदियपदार्थविज्ञानस्यो-पयोगिता पदार्थ लक्षणम् पदार्थविभजनम् संख्या च, भावपदार्थाः अभाव पदार्थश्च |

व्दितीयप्रश्नपत्र

१. प्रमाण निरुपणम् - प्रमाणस्य लक्षणम्, प्रमा प्रमेय-प्रमाता - प्रमाण - अप्रमा-स्मृति-भ्रान्ति वर्णनम् प्रमाणास्य महत्वम् प्रतिफलम् च वर्णनम् |

प्रणामं संख्य विषये मतमतान्तराणि | त्रिविध प्रमाणेष्वष्टविधप्रमाणानां समावेशः आयुर्वेदसम्मत, आयुर्वेदशासत्रे प्रमाणसंदर्भ परीक्षाशध्दस्य व्यवहारः |

२. प्रत्यक्ष प्रमाण निरुपणम् - प्रत्यक्ष लक्षणम् ज्ञानोत्पत्ति प्रकारः, इन्द्रियाणां स्वरुपं लक्षणं तेषां श्रेणी विभाजन संख्या वर्णनं च, ज्ञानेन्द्रिय-कर्मेन्द्रिय उपयेन्द्रियवर्णनम् इन्द्रियविषयवर्णनम् इन्द्रियस्य भौतिकत्वं च | पंच -पंचकवर्णनम् इन्द्रियवृत्तिनां त्रयोदशकरणानां च वर्णनम् करणेषु अन्तः करणस्य प्राधान्यम्, अन्तकरणस्य वृतिनां वर्णनम्, प्रत्यक्ष भेदाः निर्विकस्य सविकल्प वर्णनम् | सन्निकर्षस्य स्वरुपं भेदाश्च, सामान्य लक्षण-ज्ञानम् लक्षण प्रत्यासतियोजना याश्च वर्णनम् आयुर्वेदे इन्द्रिय सन्निकर्षस्य स्वरुपम्,

वेदना-अनिष्ठानम् वेदानाशस्य हेतुः इन्द्रियानाम् प्राप्यकारित्वविचारः विविध यंत्र द्वारा प्रत्यक्षस्य विस्तार वर्णनम् प्रत्यक्षस्यबाधकं, आयुर्वेद प्रत्यप्रमाणस्योपयोगिता वर्णनम् |

व्दितीय सत्र

प्रथमप्रश्नपत्र

१. द्रव्य विज्ञानीयम् -

द्रव्यस्य लक्षणम् द्रव्यसंख्या, द्रव्याणामन्य भेदाः पृथिव्याः लक्षणं भेदाश्च, जलस्य लक्षणं भेदाश्च, तेजसः लक्षणं भेदाश्च, वायोः लक्षणं भेदाश्चः आकाशस्य लक्षणं भेदाश्च, वायोराकाशस्य च सिध्दिः पंचमहाभूतानि महाभूतानां लक्षणं गुणाः महाभूतानां सत्वादिगुणाः महाभूतानायुत्पत्ति तेषां परस्परानुप्रवेशश्च, कालनिरुपणम् काल शध्दस्योत्पत्तिः शध्दस्य परिभाषा, लक्षणं च, कालस्यौपाधिकाः भेदाः, आयुर्वेदे कालस्य महत्वं |

२. दिशा निरुपणम्ः - आत्मनः लक्षणम् आयुर्वेद

सममत आत्मानः भेदाः परम आत्मा अथवा परमपुरुष, अतिवाहिकपुरुषः, सूक्ष्मशरीरयुक्त आत्मा वा, राशिपुरुषः सूलिवेतनं शरीरं वा, चिकित्स्यः - पुरुषः कर्मपुरुषो वा, संयोग पुरुषः षडधात्वात्मकः पुरुषो वा देहातिरिक्त आत्मनः अस्तित्वम् आत्मनः लक्षणम् आत्मानं ज्ञानस्य प्रवृत्ति, आत्मनः उत्पत्तिः, मनोनिरुपणम् मनसः लक्षणम् मनसःगुणाः मनस विषयाःकर्माणि च, मनसः स्थानम्, तमसः द्रव्यत्व खण्डनम् आयुर्वेददृष्टया द्रव्याणां व्यावहारिक अध्ययनम् |

व्दितीयप्रश्नपत्र

१. अनुमान निरुपणम् - अनुमानस्य स्वरुपम् लक्षणं च,चरकोक्त अनुमानस्य

लक्षणम्, भेदाश्च, अनुमानस्य अन्योक्त भेदाः, पंचावयव वर्णनम्, लिंग-परामर्शः अन्वयकतिरेकी, केषलान्वयी, न्यायोक्त अनुमानस्य भेदाः, हेतोःस्वरुपम् भेदाश्च, अहेतुः, सदहेतुः हेत्वाभासः, व्याप्तिविमर्ष, दृष्टान्त-स्वरुपम् तर्कस्यस्वरुपं महत्व च, आयुर्वेदे | अनुमान प्रमाणस्योपयोगिता |

२. आप्तोपदेश प्रमाण निरुपणम् - आयुर्वेद आप्तोपदेशस्य प्राधान्यं, तस्य, लक्षणं, स्वरुपं च आगमणप्रमाणम्, शास्त्रस्य लक्षणम्, ऐतिहय प्रमाणं च, निघण्टू, शध्दप्रमाणं, तर्कसंग्रहानुसारेण शध्दस्य लक्षणं भेदाश्च, चरकोक्त शध्दस्य लक्षण भेदाश्च वर्णनम् शध्दार्थ बोधक वृतिनां वर्णनम् वाक्य स्वरुपे एवं वाक्यार्थज्ञाने हेतुः आकांक्षा, योग्यता सन्निधिः, शक्तीग्रह, शक्तीग्राहक वर्णनम् च |

३. युक्तिप्रमाण निरुपणम् - युक्तिप्रमाणस्य अर्थः स्वरुपं, लक्षणं च, युक्ति प्रामाण्यविचारः युक्तिप्रमाणवैशिष्टयं च |

४. उपमान प्रमाण निरुपणम् - उपमानप्रमाणनिरुपणम्, आयुर्वेद सममत उपमानस्य लक्षणम् आयुर्वेद तस्य उपयोगिता च |

५. अन्य प्रमाण निरुपणम् - अर्थापत्ति निरुपणम् अनुपलब्धि, अभाव प्रमाणम्, सम्भवप्रमाणम् चेष्टाप्रमाणस्, परिषेश प्रमाणम् इतिहास प्रमाणम् च

तृतीय सत्र

प्रथम प्रश्नपत्रम

१. गुण विज्ञानीयम्

गुणानां लक्षणम्, गुण संख्या वैशेर्षिकगुणाः कर्मण्यसामान्यगुणाः, आध्यात्मिक गुणाः परादि सामान्यगुणाः गुणानां परिचयः, वैशिषिकगुणनिरुपण् शध्दस्योत्पत्ति भेदाश्च, स्पर्शरुपरसगंधाः| कर्मण्यसामान्यगुणाः गुरु-लघु-शीत-उष्ण, स्निग्ध-रुक्ष-मंद-तीक्ष्ण-स्थिर-सर, मृदु-कठिन, पिच्छिलविशद, श्लक्ष्ण-खर, सूक्ष्म-स्थूल द्रव-सांद्रः| आध्यात्मिकगुणाः - बुध्दिः इच्छा द्वेष, सुख दुख प्रयत्नम् | परादिसामान्यगुणाः - परात्वापरत्वं युक्तीः संख्या-संयोगः विभागः पृथकत्वं परिणामं,संस्कार अभ्यासश्च | न्यायोक्त - चतुर्विशंतिगुणाः, गुणानां सौधर्म्य वैधर्म्य च | द्रव्येषूपलंभ्यमानाः गुणांः गुणप्राधान्यनिरुपणम् चरकोक्तानां ४१ गुणानां न्यायोक्तचतुर्विशतिगुणानां च समन्वयः

२. कर्मविज्ञानीयम् - कर्मलक्षणं भेदाश्च, लौकिक कर्मप्रकाराः, न्यायोक्त कर्मभेदाः, आयुर्वेददृष्टया कर्मणः व्यावहारिकमध्ययनम् |

३. सामान्य विज्ञानीयम् - सामान्य निरुपणम् लक्षणम् आश्रयः भेदाश्च | आयुर्वेददृष्टया सामान्यस्य व्यावहारिकमध्ययनम् |

४. विशेष विज्ञानीयम् - विशेष निरुपणम् लक्षण भेदाश्च, "प्रवृत्तिरुमयंस्यतु" विवेचनीयम् | आयुर्वेददृष्टया विशेषस्य व्यावहारिकमध्ययनम् |

५. समवाय विज्ञानीयम् - समवायस्य लक्षणम् आयुर्वेद दृष्टया तस्य व्यावहारिकमध्ययनम् |

५. अभावविज्ञानीयम् - अभावस्य लक्षणम् भेदाश्च, प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्याभावश्च वर्णनम्

व्दितीय प्रश्नपत्रम

१. कार्यकारण भावः विविधवादाश्च - कारणस्य स्वरुपं भेदाश्च, समवायि असमवायिनिमित्त कारणांनां वर्मनम्, आयुर्वेदे कार्यकारणभावस्य महत्वम्, सत्कार्यवादः, असत्कार्यवादः, परमाणुवादः, विवर्तवादः, क्षणभंगुरवादः, पीलूपाकः, पिठरपाकः, अनेकान्तवादाश्च |

२. सृष्टियुत्पत्ति तत्वनिरुपणम् च-सृष्टि अथवा सर्ग निरुपणम्, प्रकृतेः अथवा अव्यक्तस्य महत्तत्वस्य अहंकारस्य चोत्पत्तिवर्णनम्, इंन्द्रियाणां पंचतन्मात्रानाम्, पंचमहाभुतानांचोत्पति वर्णनम् | तत्वनिरुपणं, तत्ववर्गीकरणं च, आयुर्वेदिय सृष्टिक्रम वर्णनम्, चरकोक्त चतुर्विशति तत्व वर्णनम् अष्टोप्रकृतयः, षोडशविकाराः, क्षेत्र-भेव्दयोः व्यक्त अव्यक्तयोः साम्यान्तर वर्णनम् प्रकृती पुरुषयोः साधर्म्य वैधर्म्य वर्णनमं, प्रकृती पुरुष संयोगं कारणम् त्रिगुणनिरुपणम् सत्वरजतमस्नां लक्षणानि, त्रिगुणांना, अन्योन्या श्रयत्वम्, पुनर्जन्म, चतुर्विध प्रमाणेन पुर्नजन्मसिध्द वर्णनम् मोक्ष अपुनर्भवयोः, सर्ग-सययोः, आधुनिकदृष्टया तुलनात्मकमध्ययनम् |

३. तंत्रयुक्तीविज्ञानीयम्- तंत्रयुक्तीपरिभाषा उपयोगिता, प्रयोजनम्, संख्या पंचदशविधं तंत्रयुक्ती व्याख्या, सप्तदशकल्पना, सप्तदशताच्छील्या एकविशती, अर्थाश्रमाः, तंत्रगुणाः, चतुर्दश तंत्रदोषा आयुर्वेददृष्टया व्यावहारिकमध्ययनम् |

संस्कृत

प्रथम सत्र

प्रथम प्रश्नपत्रम

१. लघुसिध्दांत कौमुदी (वरद्राजकृत)
सञ्ज्ञाप्रकरण पूर्ण, अच्संधि

२. अनुवाद चंद्रिका (चक्रधर हंसकृत)
विषयप्रवेश (पृष्ठ १ ते १४): धातुरुप

व्दितीय प्रश्नपत्रम

१. वैद्यकीय सुभाषित साहित्यम् (घाणेकरकृत)पृष्ठ १ ते ४ अध्याय

२. आयुर्वेदिय हितोपदेश (रणजितराय देसाईकृत) पृष्ठ १ ते ८४

३. पंचतंत्रम् (विष्णुशर्मा कृत)
 १) संस्कृतमध्ये लिहिण्यासाठी - ब्राम्हणी - नकुल कथा
 २) संस्कृतमध्ये परिच्छेदावर आधारीत प्रश्नोत्तरे साठी कथा
  १) क्षपणक कथा   २) लोभाविष्ट - चक्रधर कथा
  ३) मुर्ख पण्डित कथा

व्दितीय सत्र

प्रथम प्रश्नपत्रम्

१. लघुसिध्दांत कौमुदी - विसर्गसंधि हलसंधि, कारकप्रकरण

२. अनुवाद चंद्रिका - स्वरान्त शब्दावली व्यजनान्त शब्द (चन्द्रमस्, भगवत, राजन, मानस्, वाक्, वाच्, जगत्, आत्मन्) रुपेः सर्वनाम (अस्मद्, युष्मद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, किम व सर्व यांची सर्वलिंगी रुपे): विभक्ती विचार , संधिविचार ,

व्दितीय प्रश्नपत्रम्

१. वैद्यकीय सुभाषित साहित्यम् - ५ ते १२ अध्याय

२. आयुर्वेदिय हितोपदेश - पृष्ठ क्र.८५ ते २१२

३. पंचतंत्रम् -

संस्कृतमध्ये लिहिण्यासाठी - १) सिंहकारक ब्राम्हणपत्रकथा

२) सोमशर्मा पितृकथा

संस्कृतमध्ये परिच्छेदावर आधारित प्रश्नोत्तरे

१) मत्स्यमण्डूकथा

२) रासभशृगालकथा

३) मन्थर कौलिक कथा

तृतीय सत्र

१. लघुसिध्दांत कौमुदी - प्रथमसत्र व व्दितीय सत्रातील अभ्यासक्रम सोडून

२. अनुवाद चंद्रिका - प्रथमसत्र व व्दितीय सत्रातील अभ्यासक्रम सोडून

३. वै. सुभाषित साहित्यम् - प्रथमसत्र व व्दितीय सत्रातील अभ्यासक्रम सोडून

४. आयुर्वेदिय हितोपदेश - प्रथमसत्र व व्दितीय सत्रातील अभ्यासक्रम सोडून

५. पंचतंत्रम् - प्रथमसत्र व व्दितीय सत्रातील अभ्यासक्रम सोडून

शारीरक्रीया

प्रथम सत्र

प्रथम प्रश्नपत्रम

१. "शरीर" शब्दस्य व्याख्या, शरीरस्य पर्यायशब्दानां परिचयः "क्रिया" पदस्य व्याख्या धातुमेदेन पुरुष संस्था परिचयशः य, षड्धातुपुरुषस्य चिकित्सीय महत्वं चार दोषधातू गुणात्मकं शरीरम् दोषधातूमलानी पंचभूतात्मक उत्पतिः त्रिगुण त्रिदोषाणां पारम्पारीक सम्बन्धो लोकस्य पुरुषस्य वा सांख्या दोषधातू, उपधातु मलानां व्युत्पतिः, निरुक्तिः, संख्याजन्म सामान्य परिचयः देहप्रकृति निर्माणम्, भेदाश्च, विविध प्रकृति पुरुषानां लक्षणानि, संचय प्रकोपं प्रसारादि षट् क्रियाकाला वर्णनम् दोषाणाम् विकारकारित्वं व्याधिजनकत्वं च, दोष मात्र क्षयवृध्दि कारणानिक लक्षणानिक च |

२. शरीर दोषाणां विस्तृतं ज्ञानम् वात पित्त-कफानां च निरुक्तम्ः, स्वरुपाणि, गुणा, कर्माणि स्थानानि भेदाश्च वर्णनम् दोषभेदानुसारेण स्गीन गुण कर्माणि च वर्णनम् |

द्वितीय प्रश्नपत्रम

१. आहारस्य रसधातोः उत्पत्ति वर्णनम् रसायनी क्रिया (And study of lymphatic system) रसधातोः स्थानगुणकर्माणि च रस क्षय वृध्दि, लाक्षणानिक, रसधातु प्रमाणम् अष्टविघमार वर्णनम् त्वक्मार पुरुषस्य लक्षणम् लसिकस्याः उत्पत्तिः कार्यम् (And study of lymph formation, transport and functions etc.)

३. रक्तधातोत्पत्ति, स्थानम्, रक्तवह स्त्रोतमः क्रिया वर्णनम् रंजक रसरागत्वम् शुध्द रक्तं लक्षणम्, रक्तस्य विशिष्टम् कार्यच वर्णनम् (रक्तस्य संगपम्), (Composition of blood) विविध रक्तपेशिका तुत्पत्ति, (Haemoropoesis process) रक्तस्कदन प्रक्रिया वर्णनम् (And study of blood clotting) रक्तवर्णनस्य ज्ञानम् (Study of Blood Groups, Study of "Blood" in various points lake Definition composition, formation, function etc.) रक्तसार पुरुषरुप लक्षणम्, रक्तधातोः वृध्दि क्षय लक्षणानि वर्णनम्

द्वितीय सत्र

प्रथम प्रश्नपत्रम

३. प्राणवायीः विशिष्ट कर्माणि, श्वास प्रश्वास प्रक्रिया, प्राणवह स्त्रोत ज्ञानम् (And Study of Respiratory System) श्वसनपथस्य ज्ञानम्, वायोः संनासः(And O2, CO2 carriage by blood) श्वसन क्रियायाः नियंत्रणाः (And Respiratory Centre) श्वासावरोधः (And Respiratory insufficiency) वृत्तिमश्वसनकर्मज (Artifical Respiration) प्राणायासगत वायुः तस्य महत्वं च, स्त्रोतोगत अवशिष्ट वायुवर्णनम् (Residual Air)

४. उदानवायोः विशिष्ट कर्मवर्णनम्, ध्वमात्मक एवं वर्णात्मक, शब्द (And Studu of speech) स्वरयंत्र सामान्य परिचयश्च (And study of Larynx and vocal cords) वाक् उत्पत्तिः नियंत्रणश्च (And study of speech center)

५. व्यानवायोः विशिष्ट कर्माणिः हृदय द्वारा रसरक्तस्य परिभ्रमणम् (And study of blood corculation) हृदय वर्णनम् (And study of heart) हृदगति वर्णनम् तस्य नियंत्रणम् (And study of cardies center, nervous control) हृत्कार्यावरोधः(And cardiac arrest) रक्तदाबः (blood pressure), नाडी ज्ञानं च वर्णनम् (And study of pulse)

६. शरीरस्य पोषणनम् पंचमहाभूतानुसारेण विविध आहारद्रव्याणि, रसानुसारेण आहार, द्रव्योत्पवयः भेदाः तथा स्वरुपनुसारेण तेषां वर्गिकरणम्, आहारद्रव्याणां घटकानि तेषां गुणकर्माणि च वर्णनं (And study of proximal elements of food) जीवनीयं तत्वज्ञानावस्थानां उत्पन्न लक्षणानि (And study of vitamins) वर्णनम्,

आहार परिणामकर भावाः पाकाग्निः, जठराग्निःअच्छपितं, भूताग्नि धात्वाग्नि नाम् वर्णनं च

८. दन्त, जिव्हा, लालग्रंथि, ग्रसनिकामि अन्यं पाक क्रियायाः, म्हास्त्रोतासि पाकक्रिया निमितागानां क्रियायाश्च वर्णनम् (And study of digestive system and digestive taking place at various sites like month, stomach etc.) आहारपाकक्रिया, अवस्था पाकक्रियाश्च सम्पूर्ण वर्णनम्, सार किट् विभाजनं सारानुसारेण च (And study of digestion and obsorption)

व्दितीय प्रश्नपत्रम्

३. मांसधातू वर्णनम् - उत्पत्तिः, मांस -पेशी सूत्रस्य स्वरुपम्, गुणकर्म स्थान वर्णनम् मांसपेशी संकोच क्रिया, तज्जन्य परिवर्तन वर्णनं च (And study of muscle tissue in various aspects like composition, structure, type, functions etc.) पांगमार पुरुषस्य लक्षणम्, क्षय वृध्दि लक्षणानि च,

४. मेदोधातू वर्णनम् - उत्पत्तिः, गुण, कर्म, स्थान, मेदोवह स्त्रोतवर्णनम् भेदसार पुरुष लक्षणम् तस्य क्षयवृध्दि लक्षणानि च (And study of Adipose tissue in various aspects like composition, function etc.)

५. अस्थिधातुवर्णनम् - उत्पत्तिः, स्वरुपं च अस्थि वातयोः आश्रयश्रयी भाव वर्णनम्, अस्थिवह स्त्रोतयां क्रिया वर्णनम् तस्य कार्यवर्णनम् अस्थि सार पुरुषस्य लक्षणम् धयवृध्दि लक्षणानि च (And study of Adipose tissue in various aspects like composition, functions etc.)

६. मज्जाधातुवर्णनम् - उत्पत्ति, तस्य स्वरुप, गुण, कर्माणि, सीानं च वर्णनम्, मज्जासार पुरुषस्य लक्षणम् क्षयवृध्दि लक्षणं च (Study of bone marrow and nervous tissue)

७. शुक्रधातु वर्णनम् - उत्पत्तिः, स्थानम् शुक्रवहस्त्रोतसां वृष्णयोः क्रिया वर्णनम्, तस्य स्वरुपं लक्षणम् च, शुक्रसार पुरुषस्य लक्षणम् (And study of male and female genital system.)

८. ओज स्वरुप भेद - प्रमाणम्, कार्यम्, महत्वम् च तस्य स्थानम्, ओज बलमोश्च वर्णनम्, तस्य भेदः व्याधी क्षमता वर्णनम् (And study of immunity)

९. उपधातोत्पत्ति संख्या, स्तन्य स्वरुपं उत्पत्तिः, गुणकर्माणि, (And study of breast-milk) आर्तवोत्पत्तिः, भेदः, स्वरुपम्, आर्तवचकप्रक्रिया वर्णनम् (And study of menstrual cycle) त्वचा उत्पत्तिः भेद कार्याणि वर्णनम् च

तृतीय सत्र

प्रथम प्रश्नपत्रम्

८. आहारेण, वातादि दोषात्काराः संपूर्ण वर्णनं च, सकृत क्रियायाः वर्णनम् प्रतिहारिणी सिहायाः वर्णनं तस्याः यकृत संबन्ध वर्णनं च (And liver function, portal veins etc.) आहारस्य सारभूतांशद्वारा रसादि धातोः उत्पत्ति वर्णनम् धातुपाक वर्णनम् एतत् सम्बन्धित विविधन्याय परिचयः मृदुमध्य-क्रुर कोष्ठ वर्णनम् आभाशय प्लीहा क्रियायाश्च वर्णनम् (And function of stomach, small intestine, spleen etc.)

द्वितीय प्रश्नपत्रम्

१०. आहारधातूमलानां संख्या, पुरुषमूत्रस्वेद मुख्यालानां उत्पत्तिः, साधम् कार्य च (And study of urine, faces, sweat) वृक्क, बस्ति, मूत्रवहस्त्रोतम् क्रिया वर्णनम् (And study of urinary system)

११. पंचज्ञानेन्द्रियाणां वर्णनम् तेषां अधिष्ठानम्, रुप, रस, गंध आदि ज्ञानग्रहण क्रियावर्णनम्, प्रत्येक ज्ञानेन्द्रियास्य केंद्रस्थानस्य परिचयः (And study of sensory organs, centers and sensory pathways)

१२. स्वतंत्र परितंत्र नाडी संस्थानस्य वर्णनम्, विविध संज्ञा वेष्टा क्षेत्राणाम् (Study of central nervous system and autonomous nervous system) अिडा, पिंगला, सुषुम्ना एव षटचक्र निम्णाणा.

१३. मनसः स्वरुप, अणूत्वम्, एकत्वम्, ज्ञान कर्मेन्द्रियामत्वंचं, मनस्ः स्थानम्, संज्ञावह स्त्रोतम् वर्णनम्, मानस विषय वित्यादि वर्णनम् तस्य कार्यत्वम्, संकल्पत्वम्, इंद्रियनिग्रहत्म च (And study of mind) मनूः चेतयिता आत्मा तस्य गुणः, सुखदुःखानुभव, ज्ञानोत्पत्तिकारणम्, आत्मान्मनइंद्रिय विषय सान्निपात्वम् तस्य अभावः अज्ञानम्, निद्रा उत्पत्तिः स्वप्नोपतिश्च वर्णनम् (And study of sleep, dreams etc.) मनोवह स्त्रोतम् दोष वर्णनं च इंद्रियग्रहणं, ज्ञानसंवहनम्, प्राणस्य ज्ञानमयत्वं, धारकत्वं, बलदायकत्व च वर्णनम् हृदयास्थित गाधाकपितस्य अभिप्रेतार्थ साधकत्वम्, उदानव्यानवायोः इंद्रियप्रेरकत्वम् बुध्दिः सहकारत्वम् सारासार विवेकत्वं च, मानम शारिर दोषयोः पारम्पारिक संबंधः, तेषाः प्रभावः पुरुषभिन्नत्वे मनसः भिन्नस्वरुप वर्णनम् शारिरक्रियात्मक मनोविज्ञान तत्वविवेचनं च |

१४. ग्रंथीसंस्थानम् - विभिन्न अंत-स्त्रावी ग्रंथीनां वर्णनं, कार्य वर्णनम् च तेषां शारिर मानस प्रभाव वर्णनम् च तेषां क्षयवृध्दिजन्म लक्षणानां वर्णनम् च (Study of endocrine system, endorine glands etc.)

रचना शारीरम्

प्रथम सत्र

प्रथम प्रश्न पत्रम्

१. शरीरोपक्रम -

शरीरशारीरयोः व्याख्या शारीरज्ञानप्रयोजनं, षडंगत्वं, शारीरशास्त्र विभागः मृतशोधनं संरक्षण च |

२. अभिनिवृत्ति शारीरम् -

धातुभेदेन पुरुषसंगठनं शरीरस्य पांचभौतिकत्वं सूक्ष्मत्वं च| कर्मपुरुषः शरीरस्य त्रिगुणात्मक, त्रिदोषमयत्वं, दोषधातुमलकत्वं च |

३. गर्भशारीरम् -

गर्भस्य परिभाषा, सुक्ष्मगर्भशारीरं, धातु अवयवानां सुक्ष्मरचनात्मकं परीचय, शुक्र आर्तवं अन्तपुष्पं गर्भाधानं कोषविभजनं बीज - बीजभाग - बीजभागावयववानि, आनुबंशकी सिध्दांन्तः, लिंगभेदः गर्भविकासः, गर्भवृध्दि्टकराः भावाः देहप्रकृति सत्वप्रकृत्यादिः, गर्भपोषणं, अपरानिर्माण नाभीनाडी निर्माण, आल्हादयककारणानि, गर्भस्य मातृपरतन्त्र व्यापक स्तरनिर्माण, अंग प्रत्यंग निर्माणं, विविधसंस्थानानां विकासः तत् तत्सम्बन्धितानाम् विकृतयश्च |

४. प्रमाण शरीरम् -

अंगुलिसंख्येयम् अंजलि संख्येयं च प्रमाण |

कोष्ठं एवं आशय शारीरम् -

व्दितीय प्रश्न पत्रम्

२. ग्रंथिशारीरम् -

स्मोत्स् निःस्मोत्सां ग्रंथिनां रचना वर्णनम् |

९. इंन्द्रियशध्दस्य निरुक्तिः संख्या - ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि इन्द्रियाधिष्ठानानां रचना वर्णनम् |

व्दितीय सत्र
प्रथम प्रश्नपत्रम्

५. अस्थिशारीरम् -

अस्थनां संख्यानं, अस्थिस्वरुपं रचनाकार्यादि भेदपुरस्पर वर्णनं, समस्त अस्थ्नामस्थि भवन सम्पूवर्णनंच, प्रत्येकस्यास्थिनः शल्यतंत्रीयमहत्वं च |

६. सन्धिशारीरम् -

अस्थिसंन्धीनां, सामान्यरचना, सान्धिवैविध्यं, प्रकारः भेदाश्च, स्नायुमांसपेशिभि सम्बन्धितानां चेष्टानांवर्णनं, संधिना शल्यतंत्रीय महत्वं च |

९. पेशीशारीरम् -

पेशीनां स्वरुपं स्थानानि, संख्या प्रकारा भेदाश्च तेषां उद्गमनिवेशाः, नाडी प्रदायाः कार्य विवरणांच | पेशीनां महत्व |

१०. परिभाषा शारीरम् -

कुर्चः, कण्डराः, जलः, एवं संधात शारीरंच |

व्दितीय प्रश्नपत्रम्

१. कोष्ठ -

आशय शद्वयोर्व्याख्या, कोष्ठांगानि तेषां नमानिसंख्या च, उर प्रदेशस्योदर प्रदेशस्य च कोष्ठागानां, मुखादरश्य गुदपर्यनतं पाचनावयवानं, श्वास प्रश्वासावयानां, मुत्रवह संस्थानस्यावयवानां पुरुष - स्त्री जननांगानामवयवनां रचनास्थिती वर्णनम् च |

३. कला शारीरम् -

कला परिभाषा, सप्तकलानां स्वरुपं, भेदाः, प्रयोजनं च हृदय फुप्फुसमस्तिष्कउदरगुहा संधि एवं वस्थितानां, विशिष्टकलानां वर्णनम् |

४. त्वक् शारीरम् -

त्वचः परिभाषा, स्वरुपम् भेदाः, प्रयोजनं च |

उत्तमांगीय, नाडी संस्थान शारीरम् -

तृतीय सत्र

प्रथम प्रश्नपत्रम्

७. सिराधमनी स्त्रोतस शारीरम् -

रक्तवहसंस्थानस्य महत्वं हृदयस्य संरचना, सिराधमनीस्त्रोतसां व्याख्या संख्या- उत्पति स्थानं शाखा प्रशाखा वर्णनम् | धमनीसिराजालानां कार्याणांसादृश्यं कार्यभेदश्च शरीरस्य स्त्रोतोमयत्वम् |

८. लसिका संस्थानम् -

लसिका प्रणाली, लसिका ग्रन्थयः सिरा वहिन्यश्च |

व्दितीय प्रश्नपत्रम्

५. उत्तमांगीय, नाडीसंस्थान शारीरम -

बृहन्मस्तिष्कः लघुमस्तिष्कः मध्यमस्तिष्कः उष्णीमषकः, सुषुन्माशीर्षः सुषुम्ना तथा तन्निबध्दाः नाडयः तथा शीर्षण्य नाडयः शरीरस्य समस्त परिसर नाडयः, स्वतंत्र नाडी संस्थान, अनुकम्पीपरानुकम्पीन नाडी चक्राणि |

६. तंत्रशारीरम् -

इडा, पिंगला, सरस्वती, प्रभृतयः, प्राच्योक्तनाडयः, षड्चक्रस्य वर्णनम् प्राच्योक्त उत्मांगीय मस्तुलुंगस्य वर्णनम् |

७. मर्म शारीरम् -

मर्मशध्दस्य व्याख्या, संख्या, सीनादि वर्णनम्, विविधभेदाः, शल्यतंत्रीय महत्वम्, त्रिमर्मणा मुख्यत्वं च |

८. अगंरेखांकानं एवं शरीरं विकीर्ण रचना वर्णनम् -

"सत्रांत परिक्षा (Term end) व मध्यसत्र बहुपर्यायी प्रश्न (Mid term MCQ) हया त्या त्या सत्रातील अभ्यासक्रमावरच आधारित असतील."

<u>व्दितीय वर्ष बी.ए.एम.एस.अभ्यासक्रमाची</u>
<u>विषयवार व सत्रवार विभागणी</u>

व्दितीय वर्ष बी.ए.एम.एस.च्या अभ्यासक्रमाची विषयवार व सत्रवार विभागणी
स्वस्थवृत्त

Syllabus to Completed In :

Ist Term   प्रथम प्रश्नपत्र

१. व्यक्तिगतस्वास्थ्यम :- स्वस्थवृत्त प्रयोजनं दीर्घ जीवितीयाविचारा, आयुष्कामीयविचार, स्वस्थलक्षणं, दिनचर्या, रात्रिचर्या, ऋतुचर्या, त्रयोपस्तंभाः, सद्‌वृत्तं, धारणीया अधारणीयाः वेगाः, उपवासः, निन्दिाः अनिन्दिताः प्रशस्ता पुरुषाः प्रज्ञापराधविचार, शरीर शोधनं एवं रक्षणात्मक कार्याणिच अहितकरकार्य म्

२. आहारविधि :- आहारविधिविशेषयतनानि, पथ्यापथ्याहारः, भोजनपाचनाविधः, आहारसय दुष्परिणामं तज्जा रोगाश्च संतर्पणापतर्पजन्यव्याधयः

३. आहारस्य प्रमाणं पोषणं च - भोजनस्यावश्यकावयवाः षड्‌रसाः, आदर्शभोजनं तस्य प्रमाणं, वयो-व्यवसाय-गर्भिणी-बालक-भेदेन भोजनम् प्रोभूजनम्-कायोज यसा - खनिज लवण-जीवचिय तत्वानां योनयः कार्याभाजन्यव्याध्यायः, षड्‌रसभोजनस्य महत्वं, देशानुरुपपोषणस्य मानपरीक्षा, पोषणस्य, सामाजिकपरिणामं,पोषणविषयक राष्ट्रीयकार्यक्रमः

४. आहारपरिक्षणम् - मांस परिक्षणम्, दुग्धसंगठंन एवं परिक्षणं च

५. आहारद्रव्याणि :- शाकाहार मांसाहारयोः गुणावगुणाः, दुषितमांससेवजन्यव्याधयः, दुर्ग्धसेवजनम् | मादक द्रव्याणां शरीरे प्रभावः, भोजने गसालेप्य आदि द्रव्याणां-मुपयोग (कटुतिक्तकषाय व्यंजनकर द्रव्याणां उपयोगः) शरीरे प्रभावश्च | मदिरापान-धुम्रपानदीनां शरीरे प्रभावः

६. निद्रा :- योग्यनिद्रासेवनविधिः योग्यनिद्रासेवनविधिः, निद्रा एवं स्वास्थं सम्बन्ध, अहितनिद्रा, निद्रायाः शरीरस्य पुष्टतायाः अपुष्टतायाः सह संबंध, निद्रायारुत्पत्तिः तथा भेदाश्च, अनिद्रायाः कारणं प्रभावश्च |

७. ब्रम्हचर्य :- ब्रह्मचर्य लक्षण जीवनश्च ब्रह्मचर्यस्य उपयोगिता महत्वं च | वीर्योत्पत्तिः, वीर्यरक्षा, वीर्यनाशस्यफलम्, स्वास्थ्यरक्षायाः संदर्भ स्त्रीऋतुचर्या विवेचनं |

८. विहार :- दिनचर्या, रात्रिचर्या,ऋतुचर्या,वेगसंधारणन्स दोषाः संगते स्वास्थोपरिप्रभावः, सदवृत्तः आचार रसायनं, मिथ्याविहारेण रोगाणामुद्‌भवः

द्वितीय प्रश्नपत्र
योग व निसर्गोपचार

१. योग शब्दस्य व्युत्पत्तिः विविधः परिभाषा व्याख्याः प्रयोजनं लक्ष्यश्च | योगस्याष्टवंगाः |

२. योगस्योत्पथत्तिः प्राचीन कालादर्वाचीनकालपर्यन्त तस्य विकासक्रमः|आधुनिक जीवने तस्योपयोगिता च |

३. हटयोग राजयोगयोः स्वरुप व्याख्या प्रयोजनं साधकानि बाधकानि च तत्वानि योगेनसहायुर्वेदस्य संम्बंधः |

४. आयुर्वेदयोगस्य वर्णन स्वरुप प्रतिवादन संहितमायुर्वेदीय चिकित्सायां तस्योपयोगिता |

५. आयुर्वेदसम्मतयोगस्तस्मिन् सुख-दुखः निवृत्तिः |

६. योगे मोक्षे च सर्वेषं वेदनानमभवनः |

७. सत्याबुध्दिः योसाधिकाश्च |

८. मोक्षस्य लक्षण तस्योपायाः | मुक्तात्मानः लक्षणम् |

९. स्वास्थ्यरक्षणार्थ योगस्य महत्वमुपयोगिता च | त्रिदोषाणां स्त्रोतसां चोपरियोगाभ्यासस्य प्रभावः |

१०.योगस्य विद्विकराः प्रतिबंधकाश्च भावाः |

योगायुर्वेदस्योः कर्मसिध्दान्त विवेचनं मनो विवेचनं मोक्ष ध्योश्चापधारणा | यमानिमाश्च आसनस्य परिभाषा शास्त्रीय व्याख्या सिध्दान्ता नियमाश्च | योगासनानां वर्गकिरणं रोगंमुपयोगिता स्वस्थ्योरि सामान्यः शरीर क्रियात्मकः मानसिकश्च प्रभाव | अतयाम्यात समये पेक्षिता पुरक्षेणीया सावधानयः | आसनव्यायाभयो तुलनात्मक विवेचनम् |

निम्न मोक्ष मानामर्थ विधः सावधानयः |

स्वस्थस्तिकासनं, गोमुखासनं, सर्पासनं, कुक्कुटासनं, उत्तान कुर्मासनं, धनुरासनं, मत्सयेद्रासनं, मयुरासनं, शवासनं, भद्रासनं, सिंहासनं, सर्वांगासनं, शीर्षायनं, पवनमुक्तासनं, भुजंगासनं, सुप्त वज्रासनं सूर्य नमस्कारः, चक्रासन | योगे मिताहारस्य हितभोजनस्य लक्षणम् | योगाभवासकाले किंपथ्यमपथ्यम् |

IInd Term **प्रथम प्रश्नपत्र**

वैयक्तीक स्वस्थ वृत्तम

९. वायु :- वायोः, गुणाः,अशुध्दयः,निवासस्थाने प्रवेशनिकासव्यवस्था, अशुध्दवायुजन्यः व्याधयः शुध्दिप्रकाराः, कृत्रिम, प्रवातसाधनानि तज्जाः दोषाः अशुध्दश्च | आवश्यक-मात्रा, प्राकृतिक प्रवीजनं, विविधाः, प्रवेशद्वाराः, कृत्रिमप्रवीजनं निवासस्थानस्य तापनियमनं व्यवस्था च, गुणदोषाः | वायोः स्वास्थ्यमहत्वं, वायुपरिवर्तनं, पर्वतीयवायुः, वायुसंगठन, अशुध्दयः एवं मिश्रणं च |

१०. भूमि तथा निवासस्थानं - भूमिशोधनं, तापक्रमः, निवासयोग्यायोग्यगृहाणि पाकशाला, शीचालयं एवं दुग्धशाला प्रभृतयः |

११. जलम्-उपयुक्तमात्रा, प्रकाराः,गुणाना, स्त्रोत-नदी-कूप-तडागादीनां जलं, मार्दवकाठिन्ये च , विविधाः, अशुध्दः, अशुध्दजलस्य रोगकरत्वंः, जलशुध्दिप्रकाराः, भौतिक -रासायनिक- यांत्रिक विधयः, विविधाः निस्यन्दकाः, शुध्दजलपरीक्षाः प्रभृत्यः |

१२. प्रकाशः- सूर्यरश्मयः, रश्मीनां शरीरे प्रभावः, कृत्रिमप्रकाशसाधनानि, तेषां गुणदोषाः |

१३. अपद्रव्यम् - नगरग्रामीणापद्रव्य निवारणव्यवस्था |

१४. शौचस्थानम् - स्थायी एवं अस्थायी शीचस्थानं, मेलास्थले अस्थायी शौचस्थानं-मूत्रस्थानं-मलनिर्हरणविधयः, ग्रामीणक्षेत्रें मलनिर्हरणयोजनायाः, मिश्रितपध्दतिः, तथा भिन्नपध्दतीः, निवासस्थानात, मलनिष्कासनव्यवस्थाप्रणालेवायु प्रवेशव्यवस्था, समुद्रेतडांगे वा मलविमोचनं, भूमौमलप्रसारणम्, भूमौखनिता कृत्वा मलविसर्जनव्यवस्था, अधःनिस्यन्दनं, रासायनिक जीवाणवीयाः तथा अन्यानिविधयः, वायवीय तथा अवायवीय विधयः,तरलभागसंशुध्देः प्रमाण मित्यादि |

१५. शवविनाशम् - अग्निदाहः, भूमौस्थापनं,विद्युत्दाहः |

१६. औद्योगिक संस्थाने - स्वास्थ्यरक्षणोपायानि, शुध्दजलप्रबंधश्च |

१७. विद्यालयसीानं - भवनं, वायोः, प्रकाशस्य च व्यवस्थाः |

द्वितीय प्रश्नपत्र

योगः

११. प्राणायमस्यार्थः व्याखा उद्येश : नियमा-साधनयः वर्गीकरणं सिध्दि लक्षणं मनो शारीरीक चिकित्सात्मकश्च प्रभावः |

१२. कुम्मभक भेदः- सूर्येदनं,उज्जायी-शीतलीसीतकारीःमस्त्रिका-भ्रामरी-मूर्च्छा-प्लावनी |

१३. मलशोधकं प्राणायामः भ्रामरी प्राणायामः |

१४. प्राणायामस्य कालः- अवर प्रवर - मध्यम क्रमेण लक्षणम् |

१५. प्राणायाम स्वेदकार्यम् |

१६. प्राणायाम अभ्यासकाले भोज्यम भ्योजंच |

१७. प्राणायामस्य युक्तायुक्तफलम् |

१८. प्राणायमेनव्याधींना प्रतीकारः |

१९. नाडी शुध्देःलक्षणम् |

२०. षटकर्माणि-एतेषामर्थः उद्येशः विधिशारीररिको क्रियात्मकश्चय सिध्दान्तः चिकित्सा का प्रभावः पंचकर्म- षटकर्मसी विधिः |

२१. योग्स्याष्टअंगानी तेषाा परिचयः |

२२. योग ध्यानस्य महत्तं मानसिकस्वास्थ्येपरि तस्य प्रभाव : |

२३. इडा-पिंगला-सुषुम्नानां नाडीनां वर्णनम् |

२४. बंधःमूल, जालंन्धर, ओडिड्यान भेदेन |

२५. नैष्ठिकी चिकित्सा |

२६. यैगिकर्क्रियाणा शारीरीकमानसिकदोषेषु प्रभाव |

२७. संस्थानानुसारेण यौ गिकक्रियाणांविभाजनं प्रभावश्च |

III rd Term **प्रथम प्रश्नपत्र**

१८. स्वास्थ्यनाशक - विभिन्न व्यवसायानां स्वास्थ्ये प्रतिकूल-प्रभावः,व्यवसायजन्यवायुप्रदूषणं तथा तस्य स्वास्थ्ये हानिकाराः प्रभावाः |

१९. संक्रामरोगाः - जनपदोध्वंसा- संक्रामक रोगपरिभाषा, विज्ञाप्तिविधि, पृथक्करणं, आतुरालयस्य पृथक विसंक्रगित-करणम्, विसंक्रमणस्य प्राकृतिक-रासयनिक-भौतिकविधयः,आर्द्र-उष्णबाप्प-द्वारा विसंक्रमणं, विसंक्रामकयंत्रं,विसंक्रामयंत्रं,विषमज्वर-मसूरिका-प्लेग-विसूचिका-वातज्वर प्रभृति-फिरंग उपदंश-उष्णमेहादीनां तत्प्रतिकाराः |

२०. चिकित्सालय भवनं - स्थानं - प्रकाशादिव्यवस्था, आतुरसुविधासाधनानि, कार्यकर्तु सुविधा साधनानि अन्तरंगाविभागः, पंचकर्मागारः, शल्यकर्मागारः, पृथक्करण चिकित्सालयः प्रभृतयः |

२१. ऋतु एवं वातावरणज्ञानम् |

द्वितीय प्रश्नपत्र

निसर्गोपचार - प्राथमिक स्वास्थ संरक्षण, परिवार कल्याणं, मातृ, शिशु कल्याणं, एवं राष्ट्रीय कार्यक्रम

२८. प्राकृतिक चिकित्सा निसर्गापचारस्य परिभाषा प्रयोजनं महत्वं स्वरुपः विशेषताश्च आयुर्वेद निसर्गोपचारर्योः सम्बन्धः आयुर्वेद आधुनिक जीवनेच तस्योपयोगिता स्थानं महत्वच |

२९. जल-चिकित्सा जलस्यगुणा महत्वम्, शीतोष्णभेदेन चिकित्सायां जलस्योपयोगः

३०. प्राकृतिक चिकित्सायां तस्योपयोगस्य विभिन्न विधीनां चिकित्सात्मकोउपयोगः

३१. स्वेदेन सरतस्य तुलनात्मको विचारः | निम्नस्थानाविधीपुर्वक वर्णनम् | पादप्रभालनं बस्ति - स्नान पदाहस्त पृष्ठवंश- मेहन मेरुदण्ड - बलि-कटी आयुर्वेदोक्त बाष्प भेदे स्नानस्य प्रकाराः जलपट्टिकानामुपुयोगाश्च |

३२. बाष्पस्नानंतस्य प्रकाराः स्थानिक सर्व देहिक भेदेनोपकरण भेदेनच |

३३. मृचिकित्सा-मृदा प्रकाराःगुणाः चिकित्सात्मकं महत्वंच | मृदाप्रकारगुणा | चिकित्सात्मकं महत्वं च मृदाचयनं रास्य सिध्दांन्तः मृतिकाम चिकित्सायांच तत्सोपयोगिता |

३४. सूर्यचिकित्सा - अर्थः सिध्दांतः सूर्यकाशस्य चिकित्सकाः गुणाः महत्वच | रश्मीन्य गुणा प्रभावः उपयांक विधियः आतापस्नानस्य विधी भेदोश्च |

३५. मर्दनस्य भेदाःगुणा चिकित्सायां महत्वम् | मर्दनस्य विभिन्न विधीनां चिकित्सात्मिकोपयोगिता परिणामः प्रभावश्च |

३६. प्राकृतिक हार/प्रयोजन सिध्दांत महत्वं च | आहारविधि विशेषपतनानि, आहार स्वकारण मात्रा आहारद्रव्याणां गुणाः प्रभावश्च |

३७. उपवास चिकित्सा उपवास्य चिकित्सायां महत्वमुपचयोगिता च | तयो रुपयोग

३८. वाय्वाकाश चिकित्सा-वाय् वाकाशयोः चिकित्सायां महत्वमुपचयोगिता च | तयो सायोगविधिना परिचयः |

३९. प्राथमिक स्वास्थ सरंक्षण, परिवार कल्याणं, मातृ-शिशु कल्याण एवं राष्ट्रीय कार्यक्रम :

प्राथमिक स्वास्थ संरक्षणस्य परिभाषा, महत्मपूर्ण अंगानि, स्वरुपं, देशः-राज्ये प्राथमिक स्वास्थ्य संगठनस्य रचना, प्रशासनिक नियंत्रणम्, आयुर्वुदचिकित्सापध्दतेः जूनशक्तायाः वर्तमाने संम्भवितं योगदानम् |

४०. परिवार कल्याण कार्यक्रमम्ः - जनसंख्या समस्यां जनसंख्यावृध्दि एवं आर्थिक विकासं जनसंख्या विशेषत एवं जीवनस्य गुणवत्ता जीवनस्य गुणवत्ताः, जनसंख्यावृद्धिः एवं पर्यावरणम्, जनसंख्या शिक्षेणां एवं सामान्य शिक्षीयां सम्बन्धः | जनसंख्या सम्बन्धीविभिन्न सिध्दान्ताः मनंसतकस्पिाजनसंख्या नीतिः |

परिवार कल्याण कार्यक्रमः- इतिहास-स्वरुपं एवं उपलब्धियः, परिवार कल्याण कार्यक्रमस्य विविधाः पध्दत्यः, परिवार कल्याण कार्यक्रमे, राजकिय एवं अराजकिय चिकित्स लयनां योगदानम् | चिकित्सानां शिक्षकाणां छात्रायाणां च संभवितं योगदानं |

४१. राष्ट्रीय कार्यक्रमः- मलेरिया-नेत्रान्ध-राज्यक्षमा-कृष्ठनिवारण प्रभृति राष्ट्रीय कार्यक्रमस्य स्वरुप् |

४२. मातृ-शिशु कल्याण कार्यक्रम :- मातृ - शिशु कल्याण कार्यक्रम्स्य उद्देश्यम्, महत्वं कार्यक्रमस्यांगानि रोगप्रतिरक्षणस्योपायाः, बालकेषु कृतसूचिकर्माणि, भारतवर्षे मातृ - शिशु कल्याणस्य विभिन्ना कार्यक्रमाः |

४३. विश्वस्वास्थ्य संगठन, आत्मा - आत्ताघोषणापत्रं राष्ट्रीय स्वास्थ्य नीर्ति : सस्मिन् आयुर्वेदस्थान्य भारतीय चिकित्सा पध्दतीनां महत्वं |

४४. स्वास्थ्य विषय सांख्ययिकी संकलनं, संकलन विधिः, लक्ष्यं,जन्म/मृत्यु संख्या,मृत्योः वास्तविक प्रमाणीकरणम् |

द्रव्यगुण

Ist Term : **प्रथम प्रश्नपत्र**

१. द्रव्यगुण शास्त्रस्य लक्षणम् सप्तपदार्थ : द्रव्य - रस - गुण - वीर्य - विघाक - प्रभाव - कर्माणि, एतेषां सामान्य परिचय : |

२. द्रव्यस्य लक्षणं, पांचभै तिकत्वं, औषधत्वं, द्रव्यप्राधान्ये युक्तयः |

३. द्रव्यस्य वर्गीकरणम चेतना चेतनभेदेन, कार्यकारण - भेदेन, उत्पत्ती भेदेन, योनीभेदेन, प्रयोग भेदेन च रसस्कंदाः शीत - उष्णवीर्यीोदेन | वर्गीकरणं (चंदनादी अगुर्वादि वर्ग :) दोषकर्मभेदेन द्रव्य दैविध्यं, संशोधनं द्रव्यमं, उध्दवकुलाकृतियाभेदेनौषधीनां विभाग : चरक-सुश्रुत | वाग्भटोक्लाश्च गणानां तुलनात्मकं ज्ञानं अन्यनिघण्टूनां वर्गीकरणपध्दतिः |

४. गुणस्य निरुक्तिः, लक्षणांनी भेदः, गुर्वादी परादीगुणांना सोदाहरणेन विस्तृत ज्ञानम गुणप्राधान्ये युक्तायः |

५. रसस्य निरुक्तीः, अर्थाः, लक्षणं, रससंख्या निर्धारणे विभिन्नाचार्याणामत विवेचनं पुरः सरं सामान्य सिध्दान्तानांनिरुपणम् | रसांना पांचभौतिकत्वं निवृत्ती - विशेषक्रमः रसानुरसयोः भेदः रसानां वैशिष्टयं - भौतिक संघटनं ऋतुप्रभावः, भौतिकनिष्पत्तेः निर्धारणम रसोपलब्धिहेतवः, रसरु रुपंनिंर, सौम्यप्रयरुपेण वर्गीकरणम्, षडरसांना लक्षणं, गुणकर्माणि रसगुणानामुत्तम मध्यमामधमत्वेन व्यवस्था, सापवाद निर्देशज्ञानम | रसैःदोष दूष्याणां शमनकोपनत्वम | औषधे आहारे च रसांनां प्रयोगक्रमः |

६. विपाकस्य निरुक्तिः लक्षणं, वीपाकनिर्धारणे विभिन्नमलानि तद्विवेचन पुरस्सरं सिध्दान्त सीापनम | विशकानां गुणकर्माणी विपाकतारम्य, विपाकोपलब्धीहेतुःरस विपाकयो भेदः विपकायोर्भेदः विपाक प्राधान्ये युक्तयः |

७. वीर्यस्य निरुक्तीः लक्षणं, वीर्यसवरुप निर्धारणे विभिन्नमताना प्रतिपादनपुरः सरं सामान्यसिध्दान्तनिरुपणम | वीर्य संख्या विषये विचारः | वीर्येषु भूतोत्कर्षविचारः, वीर्यकर्माणी, वीर्योपलब्धिः हेतुः, वीर्यनिर्धारणे सामान्यसिध्दान्तनिरुपणपुरः संरः सापवाद निर्देशः सोदाहरणेन वीर्यप्राधान्यनिरुपणम् |

८. प्रभावस्य निरुक्तीः, लक्षणं,प्रभावजन्यकर्माणि | विचित्रप्रत्ययारब्धत्वम् प्रभाव प्रधान्य निरुपणम |

द्वितीय प्रश्नपत्र

१. अधोलिखितांना द्रव्याणां गणकुलपरिचय,मुख्यपर्याय, अंगप्रत्यंगवर्णनम् | दोषाधिष्ठानभेदेन कर्मज्ञानं आमायिकप्रयोगाः, विशिष्टमात्राः, कल्पाःऔषधियोगाश्च विषौषधींना विषाक्तप्रभावस्तन्निवारणोपायाश्च | एतेषु सम्यक विवेचनं |

अधोलिखितानां द्रव्याणांस्मयक विवेचनम् –

१. वत्सनाभ	२. अतिविषा	३. गुडूची	४. पाठा
५. दारुहरिद्रा	६. अहिफेनम्	७. वरुणः	८. तुवरकः
९. नागकेशरः	१०. शालः	११. बलाद्वय	१२. नागबलाः
१३. शाल्मलिः	१४. गाक्षुरः	१५. चांगेरी	१६. निम्बुकः
१७. बिल्वः	१८. गुग्गुलुः	१९. तेजोह्वा	२०. निम्बः
२१. ज्योतिष्मती	२२. कर्कटश्रृंगी	२३. भल्लातक	२४. शिग्रुः
२५. पलाशः	२६. अपराजिता	२७. मधुयष्टी	२८. यवासा
२९. शालिपर्णी	३०. पृश्निपर्णी	३१. करंजः	३२. लताकरंज
३३. कपिकच्छु :	३४. शरपुंखा	३५. बाकुची	३६. कांचनारः
३७. अशोकः	३८. शिरीषः	३९. आरग्वधः	४०. खदिरः
४१. हरीतकी	४२. विभीतकः	४३. आमलकीः	४४. लवंगः
४५. जम्बुः	४६. दाडिम्ब	४७. धातकी	४८. इंद्रवारुणी
४९. कूष्मांण्डः	५०. मण्डूकपर्णी	५१. पटोलः	५२. हिंगुः
५३. शतपुष्पा	५४. मिश्रेया	५५. धान्यकं	५६. अजमोदा
५७. यवानी	५८. जीरकः	५९. कृष्णजीरक	६०. मंजिष्ठा
६१. मदनफल	६२. गन्धप्रसारणी	६३. जटामांसी	६४. भृंगराजः
६५. पुष्करमूल	६६. कुष्ठम्	६७. चित्रकः	६८. विडंगम
६९. लोध्रः	७०. सप्तपर्णः	७१. कुटजः	७२. सर्पगंधा
७३. करवीरः	७४. अर्कद्वयम्	७५. सारिवाद्वयम्	७६. कुपीजुः
७७. किरांततिक्ताः	७८. शंखपुष्पी	७९. त्रिवृता	८०. कंटकारी
८१. बृहती	८२. अश्वगंधा	८३. धतुरः	८४. पारसीकयवानी
८५. कटुकाः	८६. ब्रहयी	८७. श्योनाकः	८८. पाटला
८९. वासा	९०. निर्गुडी	९१. अग्निमंन्थः	९२. भारंगी
९३. गंभारी	९४. तुलसी	९५. द्रोणपुष्पी	९६. पुनर्नवा
९७. अपामार्गः	९८. मरीचम्	९९. पिप्पली	१००. जातीफलम्
१०१. त्वक्	१०२. कर्पूरंम्	१०३. अगरुः	१०४. चंदनम्
१०५. एरंडः	१०६. दंती	१०७. अर्जुन	१०८. उदुम्बरः
१०९. भंगा	११०. देवदारु	१११. तालीसपत्र	११२. हरिद्रा
११३. आर्द्रक	११४. एलाद्वयम्	११५. रसोनः	११६. कुमारी
११७. शतावरी	११८. वचा	११९. मुस्तकम्	१२०. उशीरम्
१२१. पिप्पलीमूलम्	१२२. पलाण्डुः		

IIst Term : प्रथम प्रश्नपत्र

९. द्रव्याश्रित रसादिगुणांना परस्परसंम्बन्धबलाबलत्वं निरुपणम |

१०. कर्मणः निरुक्ति :, लक्षणं, स्वरुपं, भेदाः प्राचीनार्वाचीन दृष्टया कर्मप्रक्रिया विवेचनम् | कर्माणां वर्गीकरणम्, द्रव्यकार्मुकतयाः विविधपरीक्षणम | निम्नकितानां चौतादृशानां कर्मवाचक पदांना सोदाहरणेन विस्तृतविवेचनम् | यथा-दिपनं, पाचनं संशोधनं संशमनं अुमलोमनं स्त्रसनमं, भेदनं, रेचनं,लेखनं, ग्राही, स्तम्भनं मदकारी प्रभथि व्यवायि, विकासी |

११. आकृति-गुण-कर्म-जाति-कार्यप्रसिध्दिसाधर्म्येण, औभ्दिदगणांनां निरुपणम | यथा दशमुलम् विविधपंचमुलम, पंचवल्कलम्, पंचपल्लवाः, त्रिफलाः,त्रिकटुः,त्रिमदः,चतुरुषणः, पंचकोलम्, षडूषण-चतुर्बीजं, जीवणीयगणः अष्टवर्गः, त्रिजाकतम, चतुर्जातक, पंचतिक्तम, अम्लपंचकमं,महापंचविष, उपविषदिः जांगमेषु-क्षीराष्टकम्, मूलाष्टकम् , पित्तपंचकम्, भौमेषु-लवणपंचकम्,क्षारद्वयं,क्षाराष्टकंच |

१२. द्रव्याणाम नामकरणस्य पयार्यकथनस्यचाधारः देशभूमिप्रविभागः द्रव्याणांसंग्रहः संग्राहयद्रव्यस्वरुपम् संग्रहविधिज्ञानं | औभ्दिद-द्रव्याणामवयवभेदेन संग्रहविधि, संग्रहकालज्ञानम्, वीर्यादेन द्रव्याणां संग्रहणम् आहारद्रव्यांणां जांगमद्रव्याणाश्च संग्रहणम संग्रहद्रव्याणां संरक्षणविधिः भैषजगारम,संग्रहीतद्रव्याणां शुष्कार्द्र विधिभिः सुरक्षणम् | मानपरिभाषा,पौतव द्रुवय पारय मानानी प्राचीनर्वाचाभेदेन विवेचनम |

१३. द्रव्याणा विधिधाशुध्दयः तेषां शोधनं, कृत्रिमद्रव्यज्ञानम |

१४. प्रशस्तु भेषजं, भेषज प्रयोगः प्रयोज्यडगनि, द्रव्याणां संयोगविरोधश्च | औषधयोगः संम्बन्धिविचारनिरुपणम् | मात्रानिर्धारणे वयोबल, लिंग, अग्नि, दोष, दूष्य, व्याधि, कोष्ठ द्रव्यप्रकृतिअभ्यास, सत्व, देश, काल, कल्पादिनां विचारः | अनुपान व्यवस्था, भैषज्यकाल, भेषज्यप्रयोगमार्गाणां वर्णनम् | औषध व्यवस्था, पत्र लेखनविधिज्ञानम् |

द्वितीय प्रश्नपत्र :

२.a अद्योलिखिताना द्रव्याणां सामान्यपरिचयः गुणाश्च |

१. ममीरा	२. निर्विषा	३. उपकुर्चिका	४. काण्डरीः
५ चव्यम्	६. चम्पकः	७. सीताफलम्	८. काष्ठदारुः
९. पातालगरुडी	१०. गीरीपर्पट	११. कमलंम्	१२. कुमुदगम्
१३. सत्यानाशी	१४. मखान्नम्	१५. पर्पटः	१६. सर्पषः
१७. राजिका	१८. चंद्रशूर	१९. खूबकला	२०. तोदरी
२१. मूलकम्	२२. तिलपर्णी	२३. हिस्त्रा	२४. व्याघ्रनखी
२५. करीरः	२६. वनप्सिका	२७. विकन्तकः	२८. पुन्नागः
२९. सुरपुन्नागः	३०. तमालः	३१. सर्जः	३२. वृक्षाम्लः
३३. अश्वकर्णः	३४. लताकस्तुरी	३५. पारीषः	३६. खत्मी
३७. कार्पासः	३८. मुचकुन्दम्	३९. पिशाचकार्पासः	४०. आवर्तनी
४१. परुषकम्	४२. गांगेस्की	४३. गुडशर्करा	४४. धान्वनः
४५. अतसी	४६. चुंचुः	४७. कर्मरंगः	४८. बीजपुरक
४९. सुद्याम	५०. हरमल	५१. अम्लवेतसः	५२. अरलुः
५३. इंगुदी	५४. बोलम्	५५. सल्लकी	५६. कुंदरुः
५७. मांसरोहिणी	५८. बदरम्	५९. उन्नावः	६०. द्राक्षा
६१. अस्थिसंहारकः	६२. अरिष्टः	६३. कोशागः	६४. आम्रः
६५. तिन्सिष्ठीकः	६६. प्रियालम्	६७. अंकांटः	६८. रुमीगस्तंभी
६९. गंजा	७०. अगस्त्यम	७१. जयंन्ती	७२. नीली
७३. शंखपुष्पी	७४. अश्मन्तक	७५. गोरक्ष	७६. मुदगपण्री
७७. माष्पर्णी	७८. बीजकः	७९. शिंशपा	८०. पारिभद्र
८१. वीरतरुः	८२. अम्बिका	८३. शमी	८४. पत्रांग
८५. चक्रमर्दः	८६. कासमर्द	८७. मेथिका	८८. रक्तचंन्दम्
८९. विदारी	९०. चक्षुस्या	९१. कुलत्थः	९२. तिनिशः
९३. इरिभेदः	९४. मार्कण्डिका	९५. आवर्तकी	९६. बब्बलः
९७. लुल्लालु	९८. तरुली	९९. वाताद	१००. पदमकम्

१०१. पाद्वाणभेदः	१०२. पर्णबीज	१०३. सिल्हक	१०४. धवः
१०५ तैलपर्ण	१०६. हिज्जलम्	१०७. मद्यन्तिका	१०८. श्रंगादक
१०९. सप्तचक्रा	११०. एरंण्डकर्कटी	१११. त्रपुषणम्	११२. कुटुतुम्बी
११३. कोषतकी	११४. जीमुतः	११५. धामार्गः	११६. इक्षवाकुः
११७. विम्बी	११८. कारवेल्लक	११९. गर्जरम्	१२०. चोरकः
१२१. नाडीर्किगु	१२२. कुटम्ब	१२३. हरिद्रु	१२४. तगरम्
१२५. दमनकः			

IIInd Term :

प्रथम प्रश्नपत्र

१५)द्रव्यगुण शास्त्रस्य संक्षिप्तेतिहासः

प्राचीन कालः तथा वेदोक्तकालः द्रव्यगुण शास्त्रस्य बीजः, आयुर्वेद संहितास्य द्रव्यगुणश्य उपदेशः तथा नामावली

१६)द्रव्यगुण शास्त्रस्य ग्रंथपरिचयः

अष्टांगनिगंटु पर्यायरत्नमाला, धन्वतरी निघण्टु,शोढल निघण्टु,ह्रदयदीपक सिध्दमंत्र प्रकारा, माधवकृत द्रव्यगुण, चक्रपाणिकृत, द्रव्यगुण संग्रह मदनपालनिघण्टु, राजनिघण्टु,कैयदेव निघण्टु, प्रभुतीणां ग्रंथांना कालकृतविषयावरः | विषय व्यवस्था परिचयश्च | अर्वाचीन विद्वभिदः निर्मितानां द्रव्यगुणग्रंथानां परिचयः |

व्दितीय प्रश्नपत्र :

२. b अद्योलिखिताना द्रव्याणां सामान्यपरिचयः गुणाश्च ।

१२६. चौहारः	१२७. सहदेवी	१२८. मुण्डी	
१२९. आकरकरभः	१३०. अरण्यजिरकम्	१३१. कुकुन्दरः	१३२. झण्डु
१३३. आम्रपानम्	१३४. दुग्धफेनी	१३५. दिक्किका	१३६. कासनी
१३७. रास्ना	१३८. दुग्धफेनी	१३९. वकुलम्	१४०. लोध्र
१४१. पारिजातक	१४२. जाती	१४३. युथिका	१४४. तिन्दुकम्
१४५. पीलुः	१४६. करमर्दक	१४७. जीवन्ती	१४८. मेषश्रृंगीः
१४९. मूवा	१५०. कलकम	१५१. त्राणमाणा	१५२. श्लेष्मातक
१५३. गोजिह्वा	१५४. अधःपुष्पी	१५५. वृध्ददारु	१५६. कृष्णबीज्म
१५७. आखुपर्णी	१५८. अधःपुष्पी	१५९. काकमाची	१६०. कटुवीरा
१६१. ताम्रपर्ण	१६२. सूची	१६३. हत्पत्री	१६४. रोहितकः
१६५. तिलमं	१६६. सैरेयकः	१६७. कोकिलाक्ष	१६८. कालमेधू
१६९. उटंगनम्	१७०. गाण्डीरः	१७१. प्रियंगु	१७२. पूतिहा
१७३. जूफा	१७४. पसषकम्	१७५. पणयवानी	१७६. अश्वगो
१७७. गोरक्षमज्ज	१७८. चुक्रम	१७९. पीतमुला	१८०. ईश्वरी
१८१. कीटमारी	१८२. सुगंधवास्तुक	१८३. कंकांलम	१८४. पत्र म
१८५. मेदासकः	१८६. वंदाकः	१८७. स्नुही	१८८. कम्पिल्लक
१८९. पुत्र जीवकः	१९०. भूम्यामलकी	१९१. स्वर्णक्षीरी	१९२. कंकुष्ठः
१९३. जयपाल	१९४. नागदन्ती	१९५. वटः	१९६. अश्वत्थः
१९७.	१९८. तूद	१९९. काकोटुम्बर	२००. चिरबिल्वः
२०१. फणस	२०२. अक्षोटकः	२०३. कटफलम्	२०४. मायाफलम्
२०५. भूर्जः	२०६. सोमः	२०७. सरलः	२०८. हपुषा
२०९. कर्पूर	२१०. शटीः	२११. तमक्षीरम्	२१२. आम्रगंधी हरिद्रा
२१३. नागदमनी	२१४. महाभरीवचा	२१५. फेबुकम	२१६. कदली

२१७. आुस	२१८. सुदर्शनम्	२१९. कुकुमम	२२०. तालमुली
२२१. वाराही	२२२. पलाण्डुः	२२३. वनपलांण्डुः	२२४. दिपान्तवरचा
२२५. उषवा	२२६. लांगली	२२७. सुरन्जान	२२८. मुसली
२२९. नारिकेलः	२३०. पुषः	२३१. तालः	२३२. खर्जूरः
२३३. रक्तनिर्यासः	२३४. केतकी	२३५. सूरणः	२३६. मानकः
२३७.	२३८. कशेरुकः	२३९. वंशः	२४०. कुशः
२४१. शरः	२४२. काशः	२४३. नलः	२४४. दूर्वाद्वियम्
२४५. रोहिषम्	२४६. हंसराजः	२४७. मयूरशिखा	२४८. शैलेयम्
२४९. शैवाल	२५०. छत्रकम् | :		

३. निम्नालिंक्लितानां जान्वद्रव्याणा परिचयः गुणेकर्मप्रयोग ज्ञानं च –

१. कस्तुरीः	२. गोरोचन	३. पुतिखट्टासी	४. भृगश्रृंग
५. अग्निजारः	६. मुक्ताः	७. प्रवालः	८. शंखः
९. शशुक्तिः	१०. शम्बुकः	११. वराटिर्का	१२. अंगरसः |

४. निम्नवर्गाक्त द्रव्याणां परिचयं च | गुणकर्मज्ञानंच |

१. जलवर्गः	२. दुग्धवर्ग	३. मधुवर्गः	४. इक्षुवर्गः
५. तैलवर्गः	६. मद्य वर्गः	७. मूलवर्गः	८. शूकधान्यवर्ग :
९. शमीधान्यवर्ग	१०. मांसवर्गः	११. लवणवर्गः	१२. आहारोपयोगिवर्गादिः |

५. निन्मलिखितद्रव्याणां परिच्यात्मकंमध्ययनमालायकम् –

१. गुडूची	२. मंजिष्ठा	३. कुटतः	४. धतूरः
५. वासा	६. पिपली	७. अर्जुनः	८. अनन्तमूलः
९. अश्वगंधा	१०. शतावरी		

रसशास्त्र व भैषज्यकल्पना

Syllabus to Completed In:

Ist Term **प्रथम प्रश्नपत्र – रसशास्त्र**

१. रसशब्दस्य निरुस्ति, इतिहासः दर्शनंच | रसशास्त्र रसायनशास्त्र्योः भेदः |

२. परिभाषा प्रकरणम् :- लवणपंचकं-मधुत्रय :- अम्लवर्गः- पंचामृतं-पंचगव्यं-क्षीरत्रय : द्रावकगण : कज्जली- रसपंक - रस पिष्टीभावना-ढालानं आवाप :- निर्वाप : शोधनं - मृतलोह :- अपुर्नभवः - निरुत्थीकरणं वारितरः पंचमृत्तिका आदि परिभाषिक शब्दानां ज्ञानम् |

३. यन्त्राणि :- दोलायंत्र- डमरुयंत्र - सीालीयंत्र - पालिकायंत्र - स्वेदनयंत्र - पुटयंत्र - विद्याधरयंत्र षटयंत्र - पातनयंत्र - भूधरयंत्र - पातालयंत्र - खल्वयंत्र - तुलायंत्र - उलुखलयंत्र - कुचछपादि यंत्राणां परिचयः |

४. मूषा :- सामान्यमूषा - वज्रमूषा-पक्वमूषा - गोसनीमूषाणां स्वरुपमुपयोगश्च | मूषाणांआधुनिकरुपाणि

५. कोष्ठी :- चुल्लिका - अंगार - पाताल - गार - सत्वपातनकोष्ठयः | आसामाधुनिकस्वरुपाणि |

६. पुटानि :- महापुट - गजपुट - वाराहपपुट - कुक्कुटपुट - कपोतपुट - गोमयपुट - कुम्भपुट वालुकापट - भूधरपुट - लावक - पुटानां परिचयः उपयोगश्च एवं | आधुनिक विद्युतभट्टीपरिचय ज्ञानम् च |

द्वितीय प्रश्नपत्र – भैषज्य कल्पना

१. भैषज्यकल्पनायाः व्युत्पत्तिः, इतिहास क्रमिकविकाश्च |औषधि भैषज्ययोरन्तरम् |

२. भैषज्यकल्पनायाः आधारभुतसिध्दाता विविधकल्पनां सवीर्यतावधिः | तथा औषधकल्पनां सरंक्षणविधी आधुनिकतामनुसारेण ज्ञानमुपयोगिता च |

३. पौतव – द्रवय – पाय्यादि मानादि ज्ञानम् | प्राच्य – पाश्चात्यदृष्टया तुलनात्मकासमीक्षा शुष्कार्द्र द्रव्ययोर्ग्रृहणनियमः अ द्रव्यार्द्रयोध्दैगुण्यम | औषधिद्रव्याणं ग्राहयाग्राहयत्वं संग्रह – संचय – सरंक्षणविधिः, औषधकल्पनानां परिक्षणविधय |

४. निन्मांकितानामौषकल्पनानां परिचय : – परिभाषा – निर्माणविधिः – मात्रा आमयिक प्रयोगानुपनानां सविस्तरवर्णनम् –स्वरसः, कल्कःक्वाथः,फाण्टः, हिमः षडंगपानीयम, उष्णोदकम् तण्डुलोदकम्, लाक्षारस्ः, मांसरसः, मन्थः, औषधसिध्दपानीयम्, औषधयूषः अर्कः, पानकः,प्रमथ्या, रसक्रिया, फाणितः, अवलैहः प्राशः, घनसत्वं, गुडपाकः, चूर्णम्,वटिका, गुटिका, चन्द्रिका, घटकाः, पिण्डः, मोदकाः, वर्तिः,गुदवर्तिः, गुग्गुलकल्पः, लवणकल्पः, मसीकल्पः, अयस्कृतिः, पुटपाकः,क्षीरपाकः, क्षार, ममीरा |

IInd Term **प्रथम प्रश्नपत्र – रसशास्त्र**

७. रस रसस्य निरुक्ति : पर्यायाः, प्राप्तिस्थानं, योगिक स्वरुपम्, नैसर्गिका : कंचुकाख्याश्चदोषाः, ग्राह्याग्राहयास्वरुपम्, शोधनम्, अष्टसंस्कारा : बनधनश्च | हिंगुलोत्थ पारद : | पारद सामान्य शोधनम् |

कज्जली – रसपर्पटी – लोपर्पटी – ताम्रपर्पटी – सुवर्णपर्पटी – विजयपर्पटी – पंचामृतपर्पटी रसपुष्प – रसकर्पूर – मुगधरस – रससिन्दूर – मकरध्वज – सिध्दमकरध्वजादि कल्पनां निर्माणप्रकारः, मात्रा, गुणाः आमयिक प्रयोगाश्च |

८. महारसाद्य – महारसोपरस – साधारण रसानां संख्या स्वरुपं प्राप्तिस्थानम्, मात्रा, गुणाः आमयिक प्रयोगाश्च | स्वर्णवंग – रसमाणिक्य श्वेतपर्पटी आदि कल्पनां निर्माण विधीः मात्रा, गुणांना आमयिक प्रयोगाणां च सम्यक् ज्ञानम् |

९. धातुपधातव – स्वर्णजतताम्रलोहानां, वंग – यशद पुतिलोहानां कास्यपित्तलादिमिश्र लोहानां च स्वरुप प्राप्तीस्थीनं स्वरुपं, भेदाः, शोधनं मारणं, लोहितीकरणम् अमृतीकरणं मात्रा, गुणा आमयिक प्रयोगाणां च सम्यगानम् | भृनागमयूसोपिच्छ्यो : सत्वपातनम् |

द्वितीय प्रश्नपत्र – भैषज्य कल्पना

५. सिध्दस्नेहपाकविधिः, स्नेहानां भेदाः, स्नेहकल्पनायाः मूर्छनाविधिः | घृततैलयोपार्कः स्नेहपाकलक्षणं, स्नेहपाकस्य नियमाः तेषां प्रयोगविधिःश उपयोगः माात्रा, उपयोगकालः, ब्रहामीघृतजात्यादिघृत – नारायणतैलपंचगुणतैलाणां निर्माणमुउपयोगश्च |

६. संधान कल्पना – संधान कल्पनायाः स्वरुपं भेदाश्च | आसव अरिष्ट – शीधु – वारुणी – सुरासव – शुक्त – प्रसना – कादम्बरी – मेदक – जगल – मैरेय – सुरासव – तुषोदक – सौवीरक – कांजिक – नीरा – धान्यम्ल – आदि कल्पनानांनिर्माणम् – गुणाः – माात्रा – उपयोगः सेवनविधिः, सिध्दसंधानलक्षनानि,

ज्ञेयानि द्राक्षारिष्ट - दशमुलारिष्ठ - अशोकारिष्ट - अर्जुनरिष्ट, कुमार्यासव - चंदनासवानां निर्माणं उपयोगविविध- एवं मात्रायाश्च ज्ञानम् |

७. पथ्यकल्पनायम् - मण्ड - पेया - यवागु - विलेपी - कृशरा - अन्न - भक्त - युष - रस - खांड - काम्बालिकम् षाडव - शाल्योदन - सिक्थ - वेसवार - तक्रोदश्वित - मथित कटवरदध्यिदिनां कल्पनां निर्माण विधिः प्रयोगविधि गुणाः मात्रा प्रयोगकालामयिकप्रयोगश्च |

८. लेपस्य भेदा : निर्माण - प्रयोगविधश्च | शतधौत - सहस्त्रधौतनिर्माण - प्रयोगविधयः | उपनाहः - सिध्द - तैलनिर्माणविधयः |

IIIrd Term

प्रथम प्रश्नपत्र - रसशास्त्र

१०. रत्नोपरत्नानि - माणिक्य - मुक्ता, प्रवाल - तार्क्ष्य - पुष्पराग - वज्र - निलम - सौमेद - वैडूर्यरत्नानां वैक्रान्त - सूर्यकान्त चंद्रकांत - राजवर्त - पेरोज - स्फटीक - व्योमाश्मपालकंरुधिर पुत्तिका सुगंधिक तृणकान्तानामुपरत्नानां द्रव्याणां परिचयः, प्राप्तिस्थानम् स्वरुपम् - शोधनं - मारणं - पिष्टीकरणं, मात्रा, गुणाः आमयिकप्रयोगाश्चं, ज्ञानम् |

११. विषोपविषानां स्वरुपं, गुणाः सामान्यशोधनमामयिकप्रयोगज्ञानपुरस्सर प्रयोगविधिश्चज्ञेया |

१२. औषधिप्रसाधन अधिनियम वर्णित प्रकारेण-रसशाला निर्माणम् तदन्तर्गतोषधनिर्माणसम्बन्धी नियमोपनियमानां ज्ञानम् |

द्वितीय प्रश्नपत्र - भैषज्य कल्पना

९. द्राव - अंजन - आश्च्योतन - विडालक - तर्पण - पुटपाक -प्रभतयः, नेत्रकल्पाः, गण्डष - कवल - मंजनप्रभृतयः, मुखकल्पाः नस्य - प्रधमन-धुम्रपानभृतयो, नासाकल्पादिनां निर्माण गुण प्रयोग ज्ञानम् |

१०. बस्तिकल्पनायां विविधा बस्तिभेदास्तेषां गुणाः निर्माण - उपयोग विधश्च |

११. निन्मलिखित औषधिनां निर्माणं विधि उपयोगज्ञानम् - च्यवनप्राशवलेह :- व्याध्रीहरितकी - वासावलेह :- सितोपलादिचूर्ण - तालीसादिचूर्णम् - र्हिग्वाष्टकचूर्णम् - लवणभास्करचूर्णम् | संजीवनीवटी - एलादिवटी - लवंगादिवटी - शंखवटी - रसोनवटी - चित्रकादिवटी - चन्द्रप्रभावटी - आरोग्यवर्धिनिवटी - कैशोरगुग्गुलः - सिंहदनादगुग्गुलः- योगराजगुग्गुलः- मृत्युंजयरसः- आनन्दभैरवसः- त्रिभुवनकिर्तिरसः- र्हिगुलेश्वररसः- बसन्तमालतीरसः- बसन्तकुमाररसः- हृदयार्णवरसः- श्वासकुठाररसः- राजमृंगाक रसः- हेमगर्भपोट्टली रसः- पुटपक्वविषमज्वरात्तक लोहः- सर्वज्वरतरलौहः- सुतशेखर रसः- वाताकुलान्तक रसः- बृहतवातचिंतामणि रसः- जलोदरारिरसः- इच्छाभेदिरसः- रमाबाणरसः- पुर्नवामण्डुरः- सप्तामृतलौहः- नवायसलौहः- कुमार-कल्याणरसः गर्भपालरसः- प्रतापकलेश्वर रसः- कस्तूरी भैरवरसः- लक्ष्मी विलासरसः- त्रिविधः |

रोगविज्ञान विकृतिविज्ञान (रोगनिदान)

Ist Term

प्रथम प्रश्नपत्र

सामान्यव्याधिकिय रोगविज्ञानंविकृति विज्ञानं च

१. दोषधातुमलानां वृद्विक्षयलक्षानि |
२. दोषाणां कोष्ठात् शाखादिगमनम्, शाखादिम्यः कोष्ठाभिगमनम् |
३. दोषदूष्ययोगश्रयाश्रयीभावः |
४. दोषानां चयप्रकोपादिर्हेतवः |

५. क्रियाशालाः, दोषाणां संचयलक्षणानि, व्यापन्नेषु ऋ तुष दोषप्रकोपः लक्षणानि च प्रसरस्य विशेषंलक्षणानि, स्तीनसंश्रयविवरणम् |
६. पूर्वरुपोत्पतिः |
७. कुपितानां दोषानां शरीरे परिधावनं कर्माणि च, दोषगतिनिरुपणम् |
८. रोगाः त्रयोमार्गाः मार्गाश्रिताः रोगविशेषाः |
९. विकृतिविज्ञानस्य परिभाषा महत्वं च |
१०. धात्ववयवाः, कोषणुनिर्माणं रोगोत्पादने स्वास्थसंरक्षण च महत्वम् |
११. व्याधेः व्दन्व्दात्मकत्वम् शरीरस्याभ्यन्तरवातावरणं तस्यानुकुलनम् |
१२. बीजम्, बीजस्य दुष्टिः तद्जनिता रोगाश्च |
१३. स्त्रोत विवरणम् |
१४. व्याधि निर्माण स्त्रोतसां महत्वं स्त्रोतोवैगुण्य निरुपणं स्त्रोतोदुष्टिहेतवः लक्षणानि च |
१५. विभिन्नस्त्रोतोगतविकाराः एवं, तेषां हेतवश्च|
१६. स्त्रोतो दृष्टया धातुनां व्दौ विभागौ - १. मार्गगम् अपधातुजं २. स्थानस्थाः |
१७. मर्गगधातुनां शोणितविकारासम्बन्धीविकाराः, विकृतशोणितदोषस्य शोधस्य च सामान्यनिरुपणं परीक्षा च |पूति अपजननं परीक्षा च |
१८. रक्तस्य स्कंन्दनम्, शिरा धमनीप्रवाहगतस्कंदनम् |
१९. स्थानस्य धातुगतविकृतिः - हृदयस्थः, प्राणःवह वृक्कः तथा मूत्रवह-अन्नवह-यकृत -प्लीहागतानां विकृतिः|
२०. प्रजननं ,निःस्त्रोतस ग्रंथिः, वातवाडीनां, प्रचलितप्रमुखविकृतिपरिचयः |

द्वितीय प्रश्नपत्र

रोगविज्ञान विकृती विज्ञान विशिष्ट व्याधिकीय

निम्नलिखितानां व्याधि-अवस्थानां विकृती दृष्टीकोन विशेष ज्ञानम् | यथा - ग्रहणी रोगे ग्रहणी अवययगविकृतिः |

१. रसवस्त्रिोतोगत व्याधि अवस्थायम् ज्वरः, विशिष्ट ज्वरानाम् विकृति निर्माणम्
२. रक्तवह्स्त्रोतोगतव्याधिव्यवस्थयां विशिष्टव्याधिकिय यथा-रक्तपित्त, पांडु-कामला, कुंभ, कामला, हलीमक, वाकरवतः, कोष्टुशीर्ष, शीतपित्त, उदर्द, कोठ, शीतला, मसूरिका, रोमोतिका, यकृतविकाराः, प्लीहाविकाराः, स्नायुक, श्लीपद, फिरंग, उपवंशादि विकाराः
३. प्राणवहस्त्रोतागत व्याघयः - तेषां विशिष्टव्याधकीय यथा - कासः श्वासः हिक्का, ह्दयरोगः, ह्दयशूलः ह्दयाभिघातः, पार्श्वशूलम उरस्तोयम्, राज्यक्षमा |

IInd Term प्रथम प्रश्नपत्र

सामान्यव्याधिकिय रोगविज्ञानंविकृति विज्ञानं च

२१. मलप्रदोषजविकाराः |
२२. इंन्द्रियप्रदोषविकाराः |
२३. उपधातुप्रदोषविकाराः|
२४. व्याधे परिभाषा तथा सामान्य निरुपणम् |
२५. व्याध्युत्पत्तीषु दोषदुव्याणां महत्वम् |
२६. दोष-धातु-सम्मुर्च्छनाविवरणम् |
२७. व्याधीनां दोषानां च कार्य - कारण सम्बन्धः, दोषलक्षणं तथा व्याधिलक्षणम् |
२८. व्याधीनां नानात्मजत्वं च |
२९. व्याध्याश्रयः |
३०. व्याधेः प्रकाराः १. आगन्तुज-शारीरिक मोनसिक स्वाभाविक भेदात् | २. आदिबल-प्रवृत्तादिभेदात् ३. प्राकृत-वैकृतभेदात् अनुबंध्य अनुबंधभेदात् |
३१. रोगस्य निदानार्थकरत्वम् |
३२. व्याधीनां हेतुसंकरः|
३३. व्याधीनां मिश्रित लक्षणम्, व्याधीनां गौरवं लाघवं च |
३४. व्याधिनानात्वे हेतुः|
३५. रोगाणां संख्येयासंख्येयत्वम् |

३६. रोगस्य वर्गीकरणम् | विश्वस्वास्थ संगठनप्रचलितपध्दति-अनुसारेण तथा तस्यायुर्वेदिय रोग वर्गीकरनसह सामंजस्यम् |
३७. व्याधीक्षमत्वं तथा अतिसंवेदनायीलत्वम् |
३८. व्याधीः एवं तस्य प्रकराः|
३९. व्याधीक्षमरशरीराणिः, अष्टौनिन्दिताः, अष्टौ महागदाः, संतोर्पणोत्थ एवं अपतर्णयोत्थविकाराः|
४०. ओजोव्यापत्, ओजोक्षय एवं ओजोच्युतिः तेषां लक्षणानि तथा तज्जन्यविकाराः |
४१. सामान्य अर्बुदः एवं कर्कटार्बुदः |
४२. कर्कटार्बुदेषु कोषाणु, धान्वावयवविभाजनं एवं तस्य सामान्य सिध्दान्तस्य परिचयः |
४३. व्याध्येः अवस्थाविशेषः, आम -पक्वादि निरुपणम् |
४४. साम-निराम -दोषलक्षणानि |
४५. साम- निराम -दूष्य- लक्षणनि |
४६. साम-निराम-मल-लक्षणानि |
४७. धातुगतत्वम, उत्तानगभ्भीरभेदी |
४८. अन्तर्वेग - बहिर्वेगावस्था |
४९. दोष-पाक एवं धातुपाकयोः स्पष्टीकरणम् |

द्वितीय प्रश्नपत्र

रोगविज्ञान विकृती विज्ञान विशिष्ट व्याधिकीय

४. उदकवहस्त्रोतोगत व्याथ्य : तेषां विशिष्टव्याधिकीय यथा, अतिसार : प्रवाहिका, विसूचिकां विलम्बिका च |
५. अन्नवह, स्त्रोतोगतव्याधा तथा तस्य विशिष्टव्याधिकीय, यथा - छर्दीः, अग्निमान्व, अजीर्णः, अनाहः, आद्यमानं, आटोपः, आम्लपित्त, शूल, उदररोगाः |
६. मेदोवह-स्त्रोतोगत व्याधयः तेषां विशिष्टव्याधिकीय यथा - प्रमेहः |
७. अस्थिवहस्त्रोतोगत व्याषयः तेषां विशिष्टव्याधिकीय, यथा - संधिगतवातः |
८. मनोवह - स्त्रोतोगत व्याधयः तेषां विशिष्ट व्याधिकीय यथा, मूच्छा एवं सन्यासः, अपस्मार, उन्मादःआतत्वाभिनिवेशः |

IIIrd Term **प्रथम प्रश्नपत्र**

सामान्यव्याधिकिय रोगविज्ञानंविकृति विज्ञानं च

५०. जलपदोध्वंसस्य कारणम् |
५१. जलपदोध्वंसकव्याधय कथं संभवन्ति |
५२. जलपदोध्वंसकव्याधीनां संप्राप्तयः |
५३. पर्यावरणप्रदोषजविकाराः |
५४. आयुर्वेदिय दृष्टिाकोणेन जीवाणु वर्णनम् तथा जीवाणूनां रोगोत्पदने हेतुत्वम् |
५५. व्याधिसंसर्गः, संसर्गव्याधिनां हेतवः |
५६. औपसर्गिक रोगाः |
५७. निदान पचंकस्य महत्वम् व्याधिज्ञानोपायाः |
५८. हेतु-हेतु-लक्षणम्, हेतुप्रकाराः, सन्निकृष्टादि भेदात्, चतुर्विधाः, आसात्म्येन्द्रियार्थादि भेदात त्रिधा, उत्पादकव्यंजनक भेदात् द्विधा, बाहयाभ्यंतर भेदात्, द्विधा, आशयापकर्ष हेतुः एवं गतिभेदात् त्रिधा, प्रकृतिविकृतिभेदात् द्विधा |
५९. पूर्वरुप - पूर्वलक्षणम्, सामान्यविशेष भेदेन पूर्वरुपं द्विविधम् |
६०. रुप - रुपलक्षणम्, व्याधिलक्षणयोः पार्थक्युम् व्यवच्धेदकश्च |
६१. उपशयानुपशयोः - विवरणं, चिकित्ससोपशयोः भेदः, सोदाहरणाः उपशयप्रकाराः | यथा- हेतु विपरिता-व्याधिविपरीता- हेतु-व्याधिविपरिता-हेतुविपरितार्थकारीव्याधि विपरी तार्थकारी- हेतु व्याधिविपरी तार्थकारी हेतु व्याधिविपरी तार्थकारी |
६२. सम्प्राप्ति - सम्प्राप्तिलक्षणं औषधिकाभेदाश्च
६३. उपद्रवलक्षणम् - अरिष्ठलक्षणं च |
६४. व्याध्येः साध्यासाध्यातविचारः |

६५. रोगीपरीक्षाविधिः - रोगाणां प्रागुत्पत्तिक्रमः |
६६. दर्शनादि त्रिविध परीक्षा दर्शनम् - स्पर्शनम् -प्रश्नम् च |
६७. आप्तोपदेशादि त्रिविध परीक्षा प्रत्यक्ष - अनुमान-आप्तोपदश्च |
६८. नाडी- मुत्रादि अष्टविध परीक्षा षड्विध परीक्षा च |
६९. रोगव्यवच्धेदत्वनिरुपणम् |
७०. धातु - दुष्टनुसारेण रोगाणां वर्णनं, रसप्रदोषजाः, रक्तमांस-मेदोस्थि-मज्जा-शुक्रः प्रदोषजाः |
७१. उपधातुः प्रदोषजाः विकाराः |
७२. पुरीष-मुत्र-स्वेदादिप्रदोजाः व्याधयः |
७३. इन्द्रियप्रदसेषविकाराः |
७४. अवयवानुसारेणरोग वर्गीकरणम् |
७५. व्याधीनां नानात्मकत्वं सामान्यत्वं च | अशीतिवात - विकाराः |
७६. रोगाणामन्तरराष्ट्रीयसूचकांकः | विश्व स्वास्थ संगठनानुसारेण | आयुर्वेदिय वर्गीकरणेन तस्य सामंजस्यः |
७७. परीक्षायाः साधनानि - दर्शन, स्पर्शनं, प्रश्नं तथा श्रोणादिः |
७८. चतुर्विध परीक्षा - प्रत्यक्ष -अनुमानं-आप्तोपदेश - युक्तितः|
७९. दशविध परीक्षभावाः - प्रकृतिः विकृतिः सारतः आदिः च |

द्वितीय प्रश्नपत्र

रोगविज्ञान विकृती विज्ञान विशिष्ट व्याधिकीय

९. यातनाडीवह - स्त्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा - १ आवृततनात २ अक्षेपक, ३ स्तंभक, अर्दितखग्रधृसी |
१०. मुत्रवह - स्त्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा शूलं, मूत्रकर्च्छ, मूत्रत्राघातः, उष्णवातः |
११. जीवततिक्तिहीनताजनितव्याधयः |
१२. त्वकगतरोगाः यथा कुष्ठः, विसर्पः |
१३. व्याधिक्षमत्वम्, व्याधिर्क्षमत्वप्रक्रियाविशेषे सूक्ष्मजीवाणुनं महत्वम् | सूक्ष्मजीवाणुनां परजीवानां, प्रकारः, निवासस्थानः, स्वरुपः, रंजनविधिः, जीवनव्यापारः, निर्जीवकरण, कृत्रिमउत्पादनविधिनां सामान्य परिचयः |

अगदतंत्र

Ist Term अगदतंत्रम् – विषतंत्रम्

१. अगदतंत्रस्थ निरुक्तिः, विषस्य परिभाषा, उत्पत्तिः, विष योनिः, विषक्रिया | विषस्य प्रकाराः, भेदाश्च | सीवर विषयाधिष्ठनानि जंगमविषस्यअधिष्ठाानानि | प्राणाचार्यस्य कर्तव्यानि |

२. विषपरीक्षणम् – स्वरुपं, पांचभौतिकी परीक्षा च | उत्पत्यनुसारं, गुणानुसारं, गुणानां प्रणिषु परीक्षणं संभाव्या रोगाश्च |

३. विषदातृण : लक्षणानि | विषस्यान्नपानवस्त्राद्याधिष्ठानानि | विषाक्तमोजन परीक्षा, विषसंकटानि, शंकाविषम्, विषकन्या, च | प्राचिनयुगे सामरिकः विषप्रयोगः तस्य प्रतिकारश्च, जले, जलाशये, च विष्प्रयोगः, भूमौ, अन्ने, तृणे, च विष्प्रयोगः, | वायुमण्डले विष्प्रयोगः |

व्यवहारीयुर्वेदः विधिवैद्यकश्च

१. व्यवहारायुर्वेदस्य परिभाषा, न्यायालय तथा तत्सम्बन्धी विवेचनम्, आरक्षेः पुलिस परीक्षणम्, शपथ, चिकित्सकस्य साक्षी चिकित्सकस्य प्रमाणपत्रम् मृत्युकालीनालिखिता मौखिकी वा साक्षीतद् विषयकः अभिप्रायः तयोर्नियमाः

२. आयुर्विवेचनम्, आयुविनिर्णय, परिचयश्च

IInd Term अगदतंत्रम् – विषतंत्रम्

४. के उपसिषस्तेषां संख्या दुषीविषस्य गरविषस्य न परिभाषा, विपलक्षणानि, चिकित्सा चा विवरण दशलक्षणनि, ओजसः विषगुणानां च भेदः, विषरोगः, वेगान्मरम् वेगलक्षणानि, चिकित्सा चा विवरण, दशलक्षणानि, ओजसः विषगुणानां च भेदः, विषरोगः, वेगात्मरम् वेगलक्षणानि चिकित्सा च् |

५. विविधानां स्थावरविषाणां गंधकाम्लदीणां कृत्रिमाविषाणां च परीक्षणं, लक्षणतःगुत्पतश्चा तेषां मारकमात्रामारकरकसमयः मारकलक्षणानि, चिकित्सा च शवच्धेदे दृश्यमानलक्षणाम्यपि ज्ञातव्यानि

६. विषस्य समान्य चिकित्साक्रमः तथा चरकोक्त उपक्रमाः, मंत्राणि, अरिष्टबंधनम्, उत्कर्षणं, निष्पीडनं, चूषणं, अग्निः, परिषेकं, अवगाहनं, रक्तमोक्षणः, वमनं, विरेचनम्, उपधानं, हृदयावरणं, अंजनं, धूपः, लेहः, औषधः, प्रधमनं, प्रतिसारणं, आस्थापनं, लेपः, मृतसंजीवनम्

७. मद्यविषः– मद्यविषस्य दोषः गुणाच मद्यातिरेकस्य त्रय अवस्थाविशेषः मदात्ययस्य लक्षणानि चिकित्सा च

८. जंगमविष :- सर्पविषः, विषसर्पाणां भेदाः, सर्पदंशस्य लक्षणानि चिकित्सा च वृश्चिक विषलूता विष-मूषकविषाणां लक्षणानि, अलर्कविष लक्षणानि साध्यासाध्यता चिकित्सा च

द्वितीय प्रश्नपत्र

व्यवहारीयुर्वेदः विधिवैद्यकश्च

३. मृत्युः तस्य व्यवहारयुर्वेदीयपक्षः प्रकाराणि चिन्हानि, मृत्युत्तरसंकोचः मृत्युकालनिर्णयश्च

४. अभिधतप्रकाराणि भेदानि, व्यवहारयुर्वेददृष्टया परीक्षणं च विद्युतदाहादीनि

५. व्यभिचार अप्राकृतिक कर्म च, गर्भपात, भ्रूणहत्या, नपुसकता, बंध्यत्वम्, कौमारर्यस्य च व्यवहारयुर्वेदीय परिज्ञानम्

६. उन्मादरतस्यव्यवहारायुर्वेदिय विवेचनम्

IIIrd Term **प्रथम प्रश्नपत्र**

९. उप-विष वर्णनम् - लक्षणानि चिकित्सा च कुपीलुः भल्लातकः, अहिफेनः, जयपालः, धत्तूरः, भंगा अर्क, मदारः, स्नुही, कलिहारी, गुंजा, अश्वमारः

१०. खनिजविषाणाम् - पारद नाग वंग गिरिपाषाण ताम्रादीनां प्रभावः लक्षणानि चिकित्सा च

११. आहार विषवर्णनम् - विषलक्षणानि, विरुध्दद्रव्यसेवनम्, गुणविरुध्दाः, कालविरुध्दः, मात्राविरुध्दाः च

१२. भारतदेशे सामान्यतः प्रयोगविषये विषाणां परिचयः वर्गीकरणम् तेषां सेवने उत्पन्न लक्षणानि, निदानं चिकित्सा च शवच्छेदे दृश्यमानलक्षणानि विषपानसंदिग्धे चिकित्सकस्य कर्तव्यम्

द्वितीय प्रश्नपत्र

७. चिकित्सकस्य कर्तव्याणि, आचारः, नियमः, व्यवसायिक अधिकारः गोपनीयता

८. धर्मार्थकाममोक्षणां साधनमेवायुर्वेदस्य परमप्रयोजनम्

९. अधर्म सर्वथा रोगकारकतवाद धर्मपालनमावश्यकमेव

१०. कायिकवाचिक -मानसिक - भेदेभिन्ननिपापानि

चरकपुर्व

प्रथम सत्र -	सुत्रस्थान	-	१ ते ५ अध्याय
	निदानस्थान	-	१ ते २ अध्याय
	विमानस्थान	-	१ ते २ अध्याय
	इन्द्रियस्थान	-	१ ते २ अध्याय
द्वितिय सत्र -	सुत्रस्थान	-	६ ते २५ अध्याय
	निदानस्थान	-	३ ते ६ अध्याय
	विमानस्थान	-	३ ते ६ अध्याय
	इन्द्रियस्थान	-	३ ते ६ अध्याय
तृतीय सत्र -	सुत्रस्थान	-	२६ ते ३० अध्याय
	निदानस्थान	-	७ ते ८ अध्याय
	विमानस्थान	-	७ ते ८ अध्याय
	इन्द्रियस्थान	-	७ ते १२ अध्याय

"सत्रांत परिक्षा (Term end) व मध्यसत्र बहुपर्यायी प्रश्न (Mid term MCQ) हया त्या त्या सत्रातील अभ्यासक्रमावरच अधारित असतील."

तृतीय वर्ष बी.ए.एम.एस.अभ्यासक्रमाची

विषयवार व सत्रवार विभागणी

तृतीय वर्ष बी.ए.एम.एस.च्या अभ्यासक्रमाची विषयवार व सत्रवार विभागणी

कायचिकीत्सा

प्रथमसत्र

पेपर १ :

१. काय पदस्य निरुक्तिः पर्यायाः भेदश्च | चिकित्सा पदस्य निरुक्तिः पर्यायाः प्रकाराश्च | कायचिकित्सा पदस्य परिभाषा अंगानि चिकित्स्य पुरुषनिरुपणन् |

२. व्याधि निरुक्तिः परिभाषा सम्प्राप्ति भेदाश्च | नैष्ठिक एवं लौकिक व्याधि हेतः | आगन्तुजनिजमानसिकशाररिकरोगाणां परस्परसम्बन्धः | दोष प्रकोपक हेतुः दोषदूष्यविवचनं च |

पेपर २ :

१. ज्वरोत्पत्तिः ज्वरस्य परिभाषा पर्याया भेदाश्च | निजज्वराः आगन्तुजज्वराः समज्वराः विषमज्वराः नवज्वराः जीर्णज्वराः समवेगीज्वरः विषमवेगीज्वराः पुनरावर्तकः ज्वरः मुक्तानुबन्धी ज्वराः सन्निपातज्वराणां विशिष्ट चिकित्सा सिध्दान्तः | मन्थर-आन्त्रिक-श्वसन-श्लेष्मक आक्षेपक ज्वराणां निदानं लक्षणानिसम्प्राप्तिः चिकित्साविधयः | विषमज्वरस्य हेतवः लक्षणम् सम्प्राप्ति चिकित्सा विधयः च | कालाजार मलेरिया प्रलेपक वातबलासक श्लीपदादिरोगाणां निदानं सम्प्राप्ति चिकित्सा च | अभिषन्नज्वराः, भूताभिषंगजज्वराः, जीवाणुसम्मेवे ज्वराणां लक्षणानि चिकित्सा च | दण्डक पीतज्वर कृष्णमेह मुषिकदंशकर्णमूलीकज्वराणां लक्षणानि प्रतिकारश्च | पिडिकामयाः मसूरिका रोमान्किाज्वराणां प्रतिषेधात्मिका निर्देशात्मिकाच चिकित्सा |

२. अन्नवहस्त्रोतोगतव्याधीनां नैदानिकं वर्णनं, चिकित्सासूत्रं चिकित्सा च यथा अरुचि- अजीर्ण- अग्निमांद्य, आनाह-आध्मान आटोप-छर्दि विसूचिका- अलसकविलम्बिका-गुल्म शूल अम्लपित्त- कृमि अर्शरोगाणां |

पेपर ३ :

१. वातव्याधीनां नैदानिकं वर्णनं तेषां प्रतिकारस्य सामान्यसिध्दान्ताः प्रमुख वातव्याधीनां विशिष्ट चिकित्सा |

२. कुपोषणजन्यविकाराः यथा-स्थौल्यकार्श्यादीनां कारणनिलक्षणानि चिकित्सा च |

३. विभीन्न स्त्रावी ग्रन्थीनां व्याधयः तेषां नैदानिकं वर्णनं चिकित्सा च |

पेपर ४ :

१. पंचकर्माणि प्रयोज्याणिकर्माणि तेषां प्रयोजनं-परिभाषा विधानं || स्नेहन-स्वेदनयोग्य व्याधयः रुग्णाश्च | सिनगधस्विन्नातिस्निगधातिस्विन्नास्निगधास्विन्न पुरुषाणां लक्षणानि |

२. वमनविरेचनाशिरोविरेचनास्थापनानुवसनकर्मणामयोगातियोग सम्यक योगाणां लक्षणानि अतियोगजनित उपद्रवाविण प्रतिकारः | स्नेहप्रयोगे विचारपायाः उपादेयता प्रकारश्च | स्नेहस्य मात्रा- स्नेहद्रव्याणां | स्वेदनक्रियायां च प्रयोज्यद्रव्याणां ज्ञानम् | वमन-विरेचन-शिरोविरेचन-निरुह-अनुवसान क्रियायां प्रयोज्यमानांना - द्रव्याणां-यंत्राणां ज्ञानम् | संशोधनयोग्याणां रोगाणां रुग्णानां विचारः | संशोधनयोग्यस्य पुरुषस्य बलाबलानुसारं पंचकर्मोपयोग्यौषधद्रव्याणां विचारः | वमनविरेचनयो उत्तम-मध्यम-अवर-वेगाणां विचार |

द्वितीय सत्र

पेपर १ :

३. व्याधेरभिव्यक्तौ दोषाणां विभिन्नावस्था विशेषतः संचय-प्रकोप-प्रशम-स्थानसंश्रय-व्यक्ति- भेदनामवस्थानां सम्यगानम् | अवस्थाविशेषे क्रियाकालस्य ज्ञानं तत् प्रतिकारश्च | व्याधि प्रत्यनिकता क्षमता स्वकृतपरकृतभृतीनां चिकित्सा सहाय्याडानां ज्ञानम् |

४. आमोत्पत्तिः सामनिरामविवेचनम् | दोषधातुमलानां सामनिरामलक्षणानि तेषां परीक्षा विधयश्च | आवरणज्ञानम् दोषावरणानि, मलावरणानि, अन्योन्यावणानि एतेषां लक्षणानि हेतवश्च |

पेपर २ :

३. मूत्रवहस्त्रोतोगतव्याधींना नैदानिक वर्णनं,चिकित्सासूत्रं च | यथामूत्रकृच्छ्रम् मूत्राघातः अश्मरीम् तथा |

४. प्राणवहस्त्रोतोगत व्याधिनां नैदानिक वर्णनं चिकित्सासूत्रं चिकित्सा च | यथा-कासः, श्वासः, हिक्का, पार्श्वशूलम् राजयक्षमा, शोषश्च | हृद्रोगाः हृदयाभिघातश्च |

५. रक्तवहस्त्रोतोगत व्याधिनां नैदानिक वर्णनं चिकित्सासूत्रं, चिकित्सा च यथा रक्तपित्त कामला, कुम्भकामला- हलीमकश्च | दाहः वातरक्त, रक्तगत रक्तावृत्तश्चवातः |

६. उदकवाह स्त्रोतोगतव्याधीनां नैदानिक वर्णनं चिकित्सासूत्र चिकित्सां च | यथा तृष्णा, अतिसार, प्रवाहिका विसूचिकादयः |

पेपर ३ :

४. व्याध्यूत्पत्तौ आनुवंशिको-पर्यावरणीय-व्याधीक्षमत्व-चिकित्सकं प्रेरितत्वानि आनुवंशिकी कारक-सामान्यपरिचयः मूलसिध्दान्तः, दोषप्रभावःपरामर्श तथा प्रतिकारश्च | खादविषाक्तता याः प्रकाराणि, स्वरुपं प्रतिकारमश्च | गुरुधातुजन्य विषाक्ततायाः प्रकाराणि स्वरुप प्रतिकारश्च | उष्णता एवं शीतताजन्य विकाराः तेषां प्रतिकारश्च | यात्राजनित विकारास्तेषाः प्रतिकारः | वातावरण-दाब-परिवर्तनजनितविकारः रक्तभारविकारः तस्य प्रतिकारश्च | दंशजनितविकारास्तेषां प्रतिकारः | व्याधिक्षमत्वविकृतिजन्याः व्याधयः तेषां सामान्यपरिचय प्रकाराणि प्रतिकारश्च यथा प्राथमिक व्याधिक्षमत्वहीनता, द्वितीय व्याधिक्षमत्वहीनता क्षमता सीरम जनीत विकारः औषध अनुर्जताव्यः | चिकित्सकप्रेरित विकारास्तेषां सामान्य- परिचयः प्रकाराणि प्रतिकराश्च |

५. क्षुद्ररोगाणां वर्णनं-चिकित्सा |

६. मानसरोगाः - मन पदस्य निरुक्ति सीानं गुणानि कर्माणि च | मानस रोगाणां सामान्यकारणानि | लोभ-मोह-क्रोध-हठ-शोक-विलाप-प्रीति-भय-धैर्य-ईर्ष्या-द्वेष-हर्ष-श्रध्दा-स्मृति-प्रभृतिमानसभावनां-मानसरोगाात पादने भूमिका | मानस रोगोत्पादने सामाजिक आचार भ्रान्ति शील शौचादि भावानां भूमिका महत्वं च | यथा-उन्माद-अपस्मार-अतत्वाभिनिवेश- अव्यवस्थित चित्तता-अपतंत्रक-मनोविक्षिप्तता-अवसाद-भ्रम - विभ्रम,मिथ्यविश्वास मनोसंघर्ष, मनोगंथयादि मानसरोगाणां नैदाने, चिकित्सा क्रमश्च | भुतोप सृष्ट जनितमानसिक विकारास्तेषां दैवव्यापाश्रय सत्वावजय चिकित्सा |

पेपर ४ :

३. बस्तियंत्राणां गुणदोषविचारः बस्ति प्रयोग विधिः । बस्ति कर्माणि प्रयुज्य-मानाणां द्रव्याणां मात्रादिनिरुपणम् । बस्ति व्यापद विचारः । वमनविरेचन कल्पनां ज्ञानम् । संसर्जनक्रमस्य विधि ज्ञानम् ।

४. रसायनपदस्य निरुक्ति परिभाषा पर्यायाश्च रासयनस्यैतिहासिकं महत्वं च । रसायनस्य प्रयोजनंफलरसायनस्याधिकारी रसायनस्य प्रकाराः रसायनसेवनस्य च । कुटीप्रावेशिक वातातपिक भेदा वातातपिकरसायनप्रयोगयोग्याः पुरुषाः कालः कल्प प्रयोगस्य ज्ञानम् । आचाररसायनम् कुटीप्रावेशिकल्पस्य विधिः पूर्व कर्माणिकुटी प्रवेशानंतर संयमपूर्वक निवासः कुटी प्रवेशस्य विशेषफलं प्रवेश कालावधि तत्र आवश्यकचर्या । बहिर्निगमन नियमाश्च । रसायनयोगास्तेषां प्रयागविविधश्च । रसायनस्य मात्रा निर्धारणं अवस्थानुसार मात्राभेद ज्ञानम् । रसायनसेवनानंतरं प्राकृत आहारविहारसेवनक्रियामः चर्चा च । रसायन योग्य पुरुषाः कालश्च । जीवतिक्तीणां रसायन महत्वं । जीवतिक्तीणां रसायन महत्वं । जीवतिक्तीहनताजनितविकारस्तेषां चिकित्सा च ।

तृतीय सत्र :

पेपर १ :

५. व्याधेर्नामकरणसिध्दांतः । दोष-धातु-मल-ओजसां क्षयवृध्दि ज्ञानम् तेषां चिकित्सा च । सामान्यजाः, नानात्मजाः विकरास्तेषां चिकित्सा सिध्दान्ताश्च । विकारानुत्पत्तिकर विकारप्रशनमचिकित्सा । दोषाणाभुपक्रम्ः, द्विविधोपक्रमः षड्विधोपक्रमः । आमदोषस्य चिकित्सासूत्रम् । स्थानांतरसमागतदोषप्रतिकारसुत्राणि । आवरण चिकित्सा । धातु प्रदोषजविकारसूत्रम् । चिकित्सायां दोषदूष्यदेशदिनां विचारः । दैवव्यपाश्रययुक्तिव्यपाश्रयसत्वावजय चिकित्सात्रय विवेचनम् ।

६. योग नैसर्गिक यूनानी तिब्ब सिध्दाधुनिकचिकित्सापध्दतिनां सामान्यसिध्दान्तानांपरिचयः ।

पेपर २ :

७. रसवहस्त्रोतोगतव्याधींना नैदानिकं वर्णनं चिकित्सासूत्रं चिकित्सांच । यथा पाण्डुः, आमवातः, मद, मदात्यय सम्बन्धितावस्था विशेषाः ।

८. यौनसंक्रमितरोगाः यौनमनोगत विकाराश्च ।

९. चयापचयदोषजनितव्याधीनां नैदानिकं वर्णन चिकित्सा च । तरल-वैद्युत-अम्ल-क्षाराणां असंतुलनानां विकाराः । धातुविकृतिजन्यव्याधिनां सामान्य-परिचय यथा मधुमेह, वातरक्त, धमनी प्रतिचय ।

१०.त्वक्रोगाः यथा - कुष्ठ, किलास-विसर्प-शीतपित्त-उदर्द-कोठश्च तेषां नैदानिकं वर्णनं चिकित्सा च । उपर्युक्त रोगेषुजीवाणुसंक्रमणम् ।

पेपर ३ :

७. वार्धिकी – वृध्दावस्थाजनितविशिष्टव्याधीनां करणानि लक्षणानि चिकित्सा च |

८. आत्यियिकचिकित्सायाः – परिभाषा प्रकाराणि सामान्य सिध्दान्तश्च | जल-वैद्युत-अपघात, दगध-तीव्ररक्तस्त्राव-तीव्र उदरशुल-वृक्कशूल-तीव्र श्वास कठिन्य मूत्रावरोध, आत्रावरोध, हृच्दूल-मूर्च्छा-तीव्र उदरकलाशोथ-तीव्र आंत्रशोथ-तीव्रज्वर औषध-प्रतिक्रिया विषाक्तता आत्ययिक अवस्थानां विवेचनं प्रतिकारश्च |

पेपर ४ :

५. वाजीकरणम् – वाजीकरणस्य निरुक्तिः परिभाषा पर्यायाः प्रयोजनं फलमैतिहासिक महत्वं च वाजीकरणयोग्याः पुरुषाः कालश्च | स्त्रीप्रशंसा संतानहीनस्य निद्रा प्रशस्त शुक्रस्य लक्षणम् | वाजीकर द्रव्याण्यौषधानि च |

६. विविधरसायनवाजीकरणयोगाणां गुणकर्ममात्रासेवन प्रयोगविधिज्ञानपुरस्सरं घटकद्रव्यांनणा निर्माणविधीनां च सम्यगानम् |

शल्यतंत्र

प्रथमसत्र

पेपर १

१. शल्यतंन्त्रस्यात्पत्ति परम्परा विकासश्च :- परम्परा विकासश्च | अष्टांगायुर्वेदे शल्यतंत्रस्य प्राधान्यम् |शल्यतंत्रस्य ऱ्हासकारणानि तस्य उत्कर्षाथमुपाया : | धन्वन्तरिविचारः सुश्रुतविचारः तयोः कालः | सुश्रुतसमकालीनां गंथकाराः | सुश्रुतसंहितायाः टिकाकाराः |

२. व्याधिप्रतिकारा : – निजागन्तुकाभेदेन | साध्यासाध्यत्वम् | व्रणशोध, विद्रधिः निरुक्तिः निदानं सम्प्राप्तिः प्रकाराः लक्षणानि उपद्रवाः, आमपच्यमानपक्वावस्थाः | व्रणशोथविद्रधि चिकित्सा-सत्पउपक्रमाः षष्टिउपक्रमाः अवस्थानुरुपाः चिकित्सा |

पेपर २

१. अस्थिभग्न :- प्रकाराः, सामान्यलक्षणानि, लक्षणानि, सामान्यचिकित्साच | अंसफलकास्थि भग्नं, अक्षकास्थिभग्नं, प्रगण्डास्थि भग्नं,अन्तः- प्रकोष्ठास्थि भग्नं, बहिः-प्रकोष्ठास्थि भग्नं, हस्ताडगुल्यास्थि भग्नं, कशेरुकास्थि भग्नं, पर्शुकास्थि भग्नं, कपालास्थि भग्नं, कण्ठास्थि भग्नं, त्रिकास्थि भग्नं, कंडरास्थि भग्नं,उर्वस्थि भग्नं,जान्वास्थि भग्नं, जंघास्थि भग्नं, गुल्फास्थि भग्नं, पादाडुल्यास्थि भग्नं एतेषां लक्षाणानि चिकित्सा |

२. धमनी विकारा :- आघातजविकाराः, धमनीग्रन्थयः | धमनीसमूहविकाराः |

३. उदर विकारा :- आघातजविकाराः उदररखलनं छिद्रोदरं बध्दगुदोदरं, जलोदरं अन्तर्विद्रधिः |

<u>द्वितीयसत्र</u>

पेपर १

३. आगन्तुः व्रणः (सद्योव्रण :) :- निदानं प्रकाराः, लक्षणानि, दुष्टि, कोथः, उपद्रवाः | अपतानक विसर्पादीनां सम्भाव्य चिकित्सा | रक्तस्तम्भनम् |

६. विशिष्ट शस्त्रकर्मानुसारेण पूर्वकर्म :- संज्ञानाशज्ञानं प्रकाराः, प्रयुक्तौषधिद्रव्याणि, विधिः अवस्थाभेदानि, उपद्रवाणि, उपद्रवचिकित्सा | प्रधानकर्म - अष्टविधशस्त्रकर्माणि

पश्चातकर्म - मर्माघातस्य निदानं चिकित्सा च | बन्धविधिः | रक्षाकर्म | व्रणितोपासनम् आचारिक विधिः व्रणितागारगुणाः | पथ्यापथ्यम् | विशिष्टशस्त्रकर्मानुबन्धिपश्चात्कर्म | क्षारकर्म चिकित्सा विधिः, अग्निकर्मचिकित्सा विधि, जलौकावचारणादि, रक्तमोक्षणचिकित्सा विधीः सन्धानकर्मविधिश्च | विकिरणस्य ("क्ष" किरणादि) - निदानार्थ, चिकित्सार्थ च उपयोगाः |

पेपर २

८. वृक्क विकारा :- सहजविकृतिः, भ्रंशः, ग्रंथि, अर्बुदम्, वृक्कविद्रधिः, क्षयजविकाराः, वृक्काश्मरी, रक्तस्त्रावः, आघातजविकाराः |

गवीनि विकाराः - शोथः, अश्मरी, रक्तस्त्रावः, ग्रंथिः, अर्बुदम्, अवरोधजन्यविकाराः |

बस्तिविकाराः - मुत्रवहस्त्रोतो विकाराः, सहजविकृतिः, आघातजविकाराः, मूत्राघातः, मुत्रकृच्दम्,अश्मरी,शोथः,ग्रंथिः, अर्बुदम् मुत्राष्ठीला, मुत्रमार्गसकोच, मुत्रजरठरम् वातावष्ठीला |

९. शुक्रवह स्त्रोतो विकारा :- अश्मरी,शोथः, ग्रंथि, अर्बुदम्, शुक्रनाडी छेदनम् |

१०. मेढ्रविकारा :- व्रणः, निरुध्दप्रकाशः, परिवर्तिका, अवपाटिका, अर्बुदम् अर्शः, उपदंशःपूयमेहःफिरंग |

वृषण विकारा :- वृषणवृध्दि, मूत्रवृध्दि, आंत्रवृध्दि, अर्बुदम् शोथः, ग्रंथिः, अण्डकोषविकाराः फलकोषविवर्तनम् |

आंत्रच्युति (आंत्र भ्रंश) - नाभिज-और्वी-उदरपटलगत-उदरभित्तिगत भ्रंशाश्च |

<u>तृतीयसत्र :</u>

पेपर १

४. शल्यनिर्हरणम् :- सद्योव्रणशुध्दिः सीवनादिचिकित्सा उपक्रमाः | मर्माघातः लक्षणानि चिकित्साच सीनविशेषानपेक्ष्य विशिष्टा चिकित्सा | प्रमाददग्ध दग्धव्रण प्रकाराः चिकित्सा च | प्रनष्टशल्यविज्ञानं चिकित्सा च | रक्तस्त्राव सम्प्राप्तिः निदानं लक्षणानि सामान्य चिकित्साः, विशिष्ट चिकित्साः | अमृतजलादिसूचिभरणं रक्तदानम् |

५. अग्रोपहरणीयनि :- यंत्रशस्त्रादीनि | तेषां संख्या नामानि प्रकाराः आकाराः शस्त्राणां धारा पायना शस्त्रकोषः दोषाः गुणाश्च | पिचुः प्लोतः कवलिका शोधनरोपणद्रव्याणि | योग्य विधिः विशिखाविधि |

पेपर २

१. अर्बुदस्य वर्गीरण :- चिकित्सा –च | ग्रंथिरोगस्य वर्गीकरणं चिकित्सा च |

सिरालसिका-धमनी रोगाणां प्रकाराः आघातज सहज परिणामजन्य वर्गीकरणम् उपद्रवाः चिकित्सा च |

श्लीपदस्य सीानानुसारं लक्षणानि चिकित्सा च |

२. स्नायुविकारा : स्नायुशोथः,प्रतानशोथः,प्रतानगंथिः,स्नायुग्रंथोश्च |

त्वक् विकारा : - ग्रंथिः, अर्बुद,त्वगार्शः,व्रणगंथिः,अंधालजीः, वल्मिकः, प्रमेहपिडिकाः, कोथः,विसर्पः , चिप्पं,कुनखं,पाददारीः,कदरः,मषकः,तिलकालकः,स्नायुकश्च |

५. शिरो विकारा :- आघातजः, अस्थिभग्नः |

मन्याविकाराः – मन्यास्तम्भः गलगण्डः मन्याग्रंथिः अर्बुदम गण्डमाला अपची पाषाणगर्दभः |

६. उरोभाग विकारा :-स्तनरोगः,स्तनविद्रधिः, स्तनग्रंथिः, स्तनार्बुदम्, स्तनवृध्दी फुप्फुसावरणशोथः उरोविद्रधिः, पर्शुकास्थिशोथः फुप्फुसविद्रधिः,फुप्फुसग्रंथिः, फुप्फुसार्बुदम् उरोन्तर्भागशोथः राजयक्ष्मा |

शालाक्य तंत्र

प्रथमसत्र

पेपर १

१. शालाक्यतंत्र निरुक्ती :- परीचयः इतिहासश्च |

नेत्रशारीरम्-प्रमाणः पांचभोतिकत्वंख नेत्रशरीर (मंडलनि-पटलानि इ.) नेत्र क्रियाशारीरें नेत्रपरीक्षण च |

२. नेत्ररोग सामान्य हेतु, संप्राप्ती :- साधारण हेतुः, पूर्वरुपाणिक रुपाणि चिकित्सा च ज्ञ आयुर्वेदाधुनिकमतेन नेत्ररोगाणां प्राविभाकगः, दोषभेदन, आश्रय भेदेन चिकित्सा भेदेन च प्रविभागः | नेत्ररोगाणां संख्यातम् |

३. संधिगत रोग :- संख्या, पूयालसःस्रावाःउपनाह कृमिग्रंथिः पर्वणी अलजी ऐतेषां हेतुः लक्षणानि चिकित्सा च |

४. वर्त्मगत रोग संख्या :- उत्संगिनी, पोथकी, वर्त्मशर्करा, अंजननामिका, बहलवर्त्म, विसवर्त्म, अर्बुदः, कुम्भकः, क्लिन्नवर्त्म, अक्लिन्नवर्त्म, पाक्लिन्नवर्त्म, वातहतवर्त्म, निमेषः, पक्ष्मकोप, अर्शोवर्त्म, वर्त्माविबन्धकः,क्लिष्टवर्त्म, कर्दमवर्त्म,उपपक्ष्ममाला | सम्बंन्धिता आधुनिकरोगाः | लक्षणानि चिकित्सा च

पेपर २

१. शिरोरोग :- शिरसःमहत्वम् | उत्तमांगम् शिरोरोगाणां निर्देशः, संख्या, वातिक आदि शिरोरोगाः, सूर्यावर्त, अनन्तवातः, अध्दविभेदकः, शङखकः, कृमिज शिरोरोगाः, शिरोविद्रधिः, उपशीर्षकः, दारुणकः, इन्द्रलुप्तम खालित्यम् पालित्यम अरुंषिका, शिरोभिघातः लक्षणानि चिकित्सा च | शिरोबस्तिः, नस्यम् |

२. कर्णरोग :- कर्णशरीरज्ञानम् | कर्णपरीक्षणं | रोगाणां संख्या | कर्णशूलम्, कर्णनादः, कर्णक्ष्वेडम्, कर्णाविद्रधि, कर्णसंस्त्रावः, कर्णपाकः, पूतिकर्णः, कृमिकर्णः, कर्णकण्डू, कर्णगूथ :, कर्णार्शः, कर्णप्रतिनाहः, कर्णगतशोथः, कर्णार्बुदः, बाधिर्यमूललक्षणानि चिकित्सा च | कर्णपूरणम् | आधुनिकं कर्णरोगाणां ध्वनिप्रदुषण जन्य रोगाणां सामान्य ज्ञानम् |

३. नासारोग :- नासाशारीरज्ञानम | संख्या | नासापरीक्षणम् | प्रतिश्यायः, पीनसः, अपीनसः, क्षवधुः, परिस्त्रावः, नासास्त्रावः, पूतिनासा, दीप्त, पूयशोणितम् नासापाकः, नासानाहः, नासाशोषः, नासार्श, नासार्बुदः, शोणित पित्तम्, नासाशोथं च लक्षणानि चिकित्सा च | नस्यकर्म | नासागह्रगत (पॅरा नॅसल सायनस) रोगाः तेषां चिकित्सा च |

<u>द्वितीयसत्र</u> :

पेपर १

४. शुक्लगत रोग संख्या :- अर्म, शुक्तिका, पिष्टक, सिरापात, सिराजपिडिका, बलासग्रंथित | तरसम्बन्धित आधुनिकरोगास्तेषां लक्षणानि चिकित्सा च |

५. कृष्णगत रोग :- संख्या, सव्रणशुक्लम अव्रणशुक्लम् अजकाजातम् अक्षिपाकात्ययः | सम्बन्धित आधुनिक रोगाः लक्षणानि चिकित्सा व | नेत्र श्लेष्मावरणमस्य तारामण्डलस्य च रोगाः लक्षाणानि चिकित्सा च |

६. सर्वगत रोग संख्या :- अभिष्यन्दः, अधिमन्थः, हताधिमन्थः, सशोफ अक्षिपाकः, अशोकाक्षिपाकः, वातपर्ययः, शुष्काक्षिपाकः, अन्यतोवातः, अम्लाध्युषितम् सिराहर्ष | सम्बन्धित आधुनिक रोगा : लाक्षणानि चिकित्सा च |

पेपर २

ओष्ठरोग :- ओष्ठरोगाणां संख लक्षणानि चिकित्सा च |

दंतरोग / दंतमूलगत रोग :- दन्तशर्करा, कृमिदन्त, दालनः, दन्तहर्षः, भंजनकः, कपालिका, श्यावदन्तः लक्षणं चिकित्सा च | हनुमोक्षस्य लक्षणं चिकित्सा च | दन्तरक्षा दन्तरोगप्रतिषेधोपायाः |

५. जिव्हागत रोग :- संख्या जिह्ाकन्टकानि, अलसः, उपजिह्िका, जिह्ार्बुदः च लक्षणानि चिकित्सा च |

<u>तृतीयसत्र</u> :

पेपर १

७. दृष्टीगत रोग :- संख्या, दृष्टीः संबंधिविचारः | तिमिर काचः, लिगनाशः, पित्तविदग्ध दृष्टीः, कफविदग्ध दृष्टीः, धूमदर्शी, हस्तजाडय, नकुलान्ध्य, गम्भीरका, अनिमितज, सनिमितज, अभिघातज (लिंगनाश) कैटरेक्ट रेटिनासम्बंन्धी च प्रमुख रोगाणां सामान्य ज्ञानम् लक्षणानि चिकित्सा च |

परावर्तजन्य, कुपोषणजन्य विकार, राष्ट्रीय अंधत्व निवारण कार्यक्रम कुपोषणजन्य रोगाः, संक्राम रोगाः | राष्ट्रीय अन्धत्वनिवारक कार्यक्रमः | नेत्रगतसामान्य शस्त्रचिकित्सा क्रियाकल्प

पेपर २

६. कंठगत रोग :- संख्या | कण्ठशारीरज्ञानम् | पंचरोहिण्यंः, कण्ठशालूः अधिजिह्यम, वलयः, वृन्दम्, एकवृन्दम, गिलायुः, गलविद्रधिः, गलौधः, मांसतानः, शतघ्नी, विदारी, स्वरघ्नः लक्षणानि चिकित्सा च | गलप्रदेशस्य, सवरयन्त्रस्य च रोगाणां आधुनिक मतानुसारेण सामान्य ज्ञानं चिकित्सा च |

मुखपाक संख्या, :- लक्षणानि चिकित्सा च |

संधानकर्म :- ओष्ठ संधानाम्, नासासंधानाम्, कर्ण संधानाम् च |

लालास्त्रावी, अवटूका ग्रंथी :- अक्टुका ग्रंथीनां रोगणां सामान्यज्ञानम् |

क्रियाकल्प क्रिसरकल्पां :- आश्चोतनं, पुटपाकः, तर्पण, अंजनं, स्वेदनं, पिण्डी | स्वेद, कवलः, गण्डूषः, धूमः, रक्तमोक्षणम् |

प्रसुति तंत्र व स्त्रीरोग

प्रसुति तंत्र

प्रथमसत्र

१. स्त्रीशारीरविज्ञानम् :- स्त्री शब्दार्थः व्याख्या च, स्त्रीणां विशेषवयः वयो नुरुपम् संज्ञाविशेषः अस्थिसंधि सहितः | आशयः योनिः पेशी-स्त्रोतस् स्तनं धमनी गर्भः इत्येषां प्रकृतितः विकृतिश्च वर्णनम् |

२. रजोविज्ञानियम् :- स्त्री-शुक्रं रजः, ऋतुकालः रजस्वला, ऋतुमती,रजःप्रवृत्तिः, प्रमाणं स्वरुपं कार्यच रजोनिवृत्तिः, आर्तवमुत्पत्तिस्थानम्, प्रमाणं कार्यम् स्वरुपं च | स्तनः, आर्तवं, स्तन्य,इत्येषां परस्पर संम्बंधः |

३. गर्भविज्ञानम् :- गर्भावक्रान्तिः गर्भव्याख्या, शुक्रवर्णनम् गर्भसंभवसामग्री, गर्भाधानम् षड्धात्वात्मकम् पुरुषः, गर्भहेतुः पुरुषः गर्भभोवोत्पत्तोविविधहेतवः, आत्मस्वरुपम्गर्भलिंगम् | निवार्यक लक्षणानि परीक्षणाणिच | गर्भाकृतिः, गर्भस्य मासानुमासिकवृध्दिः, गर्भस्यावयवोत्पत्तिः, गर्भपोषणम् अपरानिर्मितिः, अपराविकृतीः, गर्भोपक्रमः नाभिनाडी गर्भप्रकृतिः विकृतिश्च, गर्भस्य प्राकृत आसनम् गर्भस्य स्थितिः गर्भस्य न श्वसनं न रोदनम् नच मलमूत्रविसर्जनम् इति करणानि |

४. गर्भिणीविज्ञानीयम् :- सद्योग्रहितगर्भयाः लक्षणानि, पुंसवनविधिः, PNDT ACT, गर्भिणी निदानं लक्षणानि, गर्भोघतकरः भावाः गर्भिणीपरिचर्यादौहद अवमानना (तिरस्कारः) तत्परिणमजाउपद्रवाः गर्भिण्याः मासानुमासिकी परिचर्या |

द्वितीयसत्र :

५. गर्भव्यापद :- गर्भस्त्रावः, गर्भपातः, उपविष्टकः, नागोदरः, लीनगर्भः, मढगर्भः, अकालप्रसवः, कालातीतप्रसवः, गर्भोपद्रवाः,शेषः,हल्लास, छर्दि, शोथः, अरुचिः, अतिसारः, वैवर्ण्यम् पाण्डुःकामलाः, विबंधः, परिकर्तिकाः, पार्श्वग्रहः, मुखपाकः, आक्षेपकः, हृच्छूलः, श्वास, कासः, हिक्का, मूत्रग्रहः, वातगुल्मः, उदावर्तः, गर्भिणीमक्कलः, योनिसंवरणः, गर्भजन्यविषयमता, मृतगर्भाः, लक्षणानि, उपद्रवाणि तेषां निदान चिकित्सा च | प्रसवोपरांत रक्तस्त्रावः अन्यान्य गर्भः |

६. गर्भिणी व्यवस्था :- स्वाास्थ्यपरीक्षा - रत्कचापः नाडी भारः रक्तः मलः मूत्रं योनिस्त्राव | गर्भिणीस्वास्थ्यस्य निर्देशः,शिक्षा व्यवस्थाः आहारः विहारः दिनचर्या |

७. प्रसवविज्ञानम् :- परिभाषा, अवधिः, हेतुः, आसन्नप्रसवा लक्षणानि, अवस्थाः,प्रसवपत्रकाः उपसितिप्रसवा लक्षणानि, सुतिकागारम् प्रवेशः, प्रसवकालावस्था प्रबंधः, जातमात्रपरिचर्या- नवजातशिशु परिचर्या |

तृतीयसत्र :

८. प्रसव व्यावद :- गर्भसंगः, अपरासंगः, प्रसवोत्तर रक्तस्त्रावः, विलम्बितप्रसवः, गर्भावसादः, कृत्रिम प्रसवविविधः |

९. सूतिकाविज्ञानम् :- सूतिकाकालः सूतिकाकालांतर्गतपरिवर्तनं, व्यवस्था सूतिका आहारः सूतिकारोगाः संख्या हेतुः लक्षणानि साध्यासाध्यता चिकित्सा च | स्तन्यम् - शुध्दस्तन्यस्यलक्षणानि, परीक्षा, स्तन्यदुष्टिः, अल्पप्रवृत्तिः, तस्य हेतुः चिकित्सा च | कुटूम्बकल्याणम् कुटूम्बकल्याणान्तंगते विशेष व्यवस्था शिक्षा निर्देशम् परिवार नियोजनस्य मंहत्वमावश्यकता, व्यवस्था परामर्शः, साधनं, विधि, औषधी प्राकृत-वैकृत रासायनिक यांत्रिक शल्यकर्म | मूढगर्भः - मूढगर्भस्य उपद्रवाः, सम्प्राप्तिः हेतुः लक्षणानि, भेदाः,साध्यसाध्यता, चिकित्सा च | उत्कर्षणमपकर्षणं सीानापवर्तनं, भेदनं, छेदनं, पीडनं, ऋ जुकरणं, दारुणं, गर्भशकुनिर्हरणं कुक्षिपाटनम् |

स्त्रीरोग

प्रथमसत्र :

१. आर्तवं-रजोत्पत्तिः, रजक्षयः, कष्टार्तव, रजोदुष्टिः, शुक्रस्य उत्पत्तिः, शुध्द शुक्रस्य लक्षणानि, शुक्रदुष्टिः चिकित्सा |

२. कष्टार्तव रक्तप्रदरः विंशतीयोनी व्यापदः निकंदेः योन्यर्शः निरुध्द योनिः कर्कआर्बुदः गर्भाशयाश्रितार्बुदः |

द्वितीयसत्र :

३. वंध्यत्वस्य हेतवः भेदाः उभयलिंगयोः विकृति निदानं लक्षणानि चिकित्सा च |

४. स्तनरोगाः, स्तनकीलकः, स्तनार्बुदः, स्तनविद्रधिः, उत्तरबस्तिः, पिचुः, वर्तिः, लेपः, धूपनः, धावनः, दहनः |

तृतीयसत्र :

५. शस्त्रकर्मः - गर्भाशयमुखविस्तृतिकरणम् गर्भाशयस्य लेखनम् गर्भाशयमुखदहनम् स्वस्थाने गर्भाशयस्य सीानापनम् अर्श निर्हरणम् गर्भाशयनिर्हरणस्य सामान्य ज्ञानम् |

६. स्त्रीरोग सम्बन्धिताः प्रमुखः औषधयः तासां संघटकाश्च | मातृ-शिशु कल्याणस्योपायः |

कौमारभृत्य तंत्र

प्रथमसत्र :

१. कौमारभृत्य :- परिभाषा कौमारभृत्य तंत्रस्य महत्वं व्याख्या व्याप्तिश्च, काश्यपसंहितायाः कौमारभृत्यप्रतिपादने विशेषाधिकारः |

परिभाषा-गर्भ :- बालःकुमार युवाः व्याख्या, व्याप्तिश्च | सद्योजात-जातमात्र-नवजात, बालक-परिचर्या, बालस्य परिचर्या- बाल्यावस्था क्षीरपः क्षीरान्नादः तद्नुरुप आहारः सात्म्यं, असात्म्यं च विहारः |

२. विहारा :- कुमारागारं, क्रिडाभूमिः क्रिडनकानि, संस्कारा-कर्णवेधः कर्णपालि छेदः, विकृतिः - क्षीरप स्तन्यपरीक्षा स्तन्यभावे पथ्यं, चिकित्सा व्यवस्था स्तन्यदोषाः चिकित्सा च |

धात्री-परीक्षा :- स्तन्यजाः बालरोगाः तेषां लक्षणानि चिकित्सा च | स्तन्यशोधन प्रकाराः बालकस्य मानसिक - शारीरीक वृध्दिः विकासंश्च | बालकस्योपवेशनम् अन्न प्राशनकाहः पादगमनम् |

३. बालरोग परीक्षाविधी :- वयभेदानुसारं औषधि मात्रा निर्धारणम् | काश्यपसंहितायाः वेदनाध्यायाः, यः बालकांना प्राशनस्य महत्वं च | क्षीरान्नादः कालः, दंतोद्भेदं दंतसम्पत् दंतपोषणम् तद्जन्यव्याधिः मनोविज्ञान संदर्भे ज्ञानेंद्रिय कर्मेन्द्रिय विकासः |

द्वितीयसत्र :

४. सहज व्याधिः :-

१. संघातबलप्रवृत्त :- गर्भोपद्रवः शोथः कामलाः रक्तपित्तं च |

२. आदिबलप्रवृत्त :- आनुवेशिकः बीजदोषजः फिरंगजः राजयक्ष्मा प्रमेहः कुष्ठं, अर्शः यकृद्दोषा ||

३. दैवबलप्रवृत्त :- जलशीर्षकम् मस्तुलुंगक्षयः पड्डुः मूकः वामनः ओष्ठभेदाः तालुविकृतिः |

५. प्रसवकालीना व्याधि :-

१. मुढगर्भ कारणेन २. आघातजः शस्त्रादिभिः निर्हरणात् ३. श्रमज्वरादि |

६. प्रसवोत्तर व्याधय :-

नाभिरोगा :- आक्षेपकः स्तनरोगाः विस्फोटा राजिका, परिदग्धः, मुखपाकः गुदपाकः बालकस्य मानसिक विकृतिः तस्य चिकित्साः व्याधिक्षमत्वम् तस्य प्रयोजनम् | कुपोषणम् तद् जन्य व्याधिः चिकित्सा बालकांना सामान्यपरीक्षणम् |

तृतीयसत्र :

७. क्षीरपः- दुष्टसतन्यजन्य व्याधिः कार्श्यः मलावरोध छर्दिः ज्वरः अतिसारः ज्वरः क्षीरालसकः प्राणवहस्त्रोतसस्य व्याधि : |

८. क्षीरान्नादः - दन्तोद्भवजन्यव्याधिः कुकूणकः क्रिमीः छर्दिः अतिसारः ज्वरः अतिसारः अजीर्ण, तालुकण्टक क्षीरालसकम् मृद्भक्षणजन्य पाण्डूः पारिगर्भिकः फक्क : पंडः, शोषः, गण्डमाला यकृतविकृतिः तज्जन्या रोगा, वातरोग, एकांगघातः शैशवीयपक्षाघातः पक्षवधः, अर्दितः |

९. उन्माद शय्यामूत्रः मानसिक विकृतिः अपस्मारः कृमिदन्तः तारुण्यपिडिका बालग्रहाः हेतुः निदानं चिकित्सा च |

अप) **विषय : चरक उत्तरार्ध**

प्रथम सत्र -	चिकित्सा स्थान	-	१ ते ५ अध्याय
	कल्प स्थान	-	१ ते २ अध्याय
	सिध्दी स्थान	-	१ ते २ अध्याय
द्वितिय सत्र -	चिकित्सा स्थान	-	६ ते २५ अध्याय
	कल्प स्थान	-	३ ते ८ अध्याय
	सिध्दी स्थान	-	३ ते ८ अध्याय
तृतीय सत्र -	चिकित्सा स्थान	-	२६ ते ३० अध्याय
	कल्प स्थान	-	९ ते १२ अध्याय
	सिध्दी स्थान	-	९ ते १२ अध्याय

"सत्रांत परिक्षा (Term end) व मध्यसत्र बहुपर्यायी प्रश्न (Mid term MCQ) हया त्या त्या सत्रातील अभ्यासक्रमावरच अधारित असतील."